

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SUZAN ŞAHBAZ qızı ƏSGƏROVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ZAMAN
KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

İxtisaslaşma: HSM - 060201 - Dilşünaslıq (ingilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Solmaz Tofiq qızı Köçərli

f.f.d.

BAKI – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ		3-6
I FƏSİL. ZAMAN ANLAYIŞINA GENİŞ ÇƏRÇİVƏDƏ BAXIŞ		7-23
<i>1.1. Zaman deyktik kateqoriya kimi</i>		7-12
<i>1.2. Obyektiv və qrammatik zamanlar</i>		12-16
<i>1.3. Obyektiv və qrammatik zaman arasında uyğunluq</i>		17-23
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ KEÇMİŞ ZAMAN KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ		24-37
<i>2.1. Azərbaycan və ingilis dillərində keçmiş zaman kateqoriyası</i>		24-37
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İNDİKİ VƏ GƏLƏCƏK ZAMAN KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ		38-62
<i>3.1. Azərbaycan və ingilis dillərində indiki zaman kateqoriyası</i>		38-49
<i>3.2. Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman kateqoriyası</i>		49-62
NƏTİCƏ		63-65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT		66-69

GİRİŞ

Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasındadır. Dillərin bir-birinə yaxınlığı (qohumluğu) və ya bir-birindən uzaqlığı (qohum olmadığı), eyni və ya müxtəlif sistemli olması morfoloji strukturlarına və mənşələrinə görə müəyyənləşdirilir.

Fikrin reallaşması üçün - dilin ekspressiv funksiyasının həyata keçirilməsi üçün qrammatik mənanın da çox böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər leksik məna dilin nominativ funksiyasını reallaşdırırsa, qrammatik məna nominativ vahidlərin ekspressiv ifadəlilik sistemində fəaliyyət göstərməsini şərtləndirir.

Məlumdur ki, hər bir dilin qrammatik quruluşu, onun forma və vasitələrinin əsas mənbəyidir. Qrammatik mənaların ifadə formaları müxtəlifdir.

Qohum dillərdə qrammatik quruluş təxminən eyni olduğu üçün onlarda qrammatik mənaların ifadə üsullarının eyni olması təbii hal kimi qəbul olunsada, müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik mənaların ifadə formalarında müşahidə olunan uyğunluq təsadüfi hal kimi qəbul edilir.

Fəlsəfi kateqoriyalardan biri də geniş mənada qəbul etdiyimiz zaman anlayışıdır. Zaman anlayışı çox geniş yayılmış məfhumdur. Zaman anlayışı feillərdə mühüm yer tutur, kateqoriyanın əlamətləri vasitəsilə işin, hərəkətin keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda icra vəziyyəti bildirilir.

Mövzunun aktuallığı. Tədqiqat işində zaman kateqoriyası Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, feilin zamanlar sistemi ilə bağlı morfoloji uyğunluqlar və morfoloji ayrılımlar öz əksini tapmış, feilin zamanlarının semantik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilmişdir.

Eyni zamanda zaman deyktik kateqoriya kimi tədqiq olunmuş, obyektiv və qrammatik zaman xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, həmçinin qrammatik zamanın obyektiv zamanı ifadə edib-etməməsi barədə məlumat verilmiş və nümunələrlə izah olunmuşdur. Bütün bu qeyd olunan məsələlər tədqiqat işinin aktuallığına dəlalət edir.

Tədqiqat işinin aktuallığı həmçinin onunla şərtlənir ki, o, müxtəlif dillərdə həm

məzmun planında, həm də formal ifadə vasitələri aspektində dilçilikdə ən çox diskussiyalara səbəb olan temporallıq kimi mürəkkəb və ziddiyyətli kateqoriyanın təhlilinə yönəlmişdir.

Tədqiqat işinin obyektı. Tədqiqat işinin obyektı müasir Azərbaycan və ingilis dillərində zaman formaları ilə səciyyələnir.

Tədqiqat işinin predmeti. Tədqiqat işinin predmeti Azərbaycan və ingilis dillərində zaman formalarının müqayisəli təhlili və müvafiq nümunələrlə araşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyasının ifadə vasitələrini müqayisəli şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün konkret olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- müasir Azərbaycan və ingilis dillərində zamanın deyktik kateqoriya kimi araşdırılması;
- obyektiv və qrammatik zaman xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- qrammatik zamanın obyektiv zamanı hər bir zaman ifadə edib-etməməsinin araşdırılması;
- Azərbaycan və ingilis dillərində zaman formalarını aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan dilində feilin zaman şəkilçilərinin linqvistik təbiətinə aydınlıq gətirilməsi;
- Azərbaycan və ingilis dillərində zaman formalarının semantik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə araşdırmaq.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Tədqiqat zamanı Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyasının ifadə vasitələrinin aşkar olunması üçün nəzəri təhlil, linqvistik müşahidə və təsvir metodlarından, eləcə də müqayisəli analizdən istifadə olunmuşdur. Dissertasiya yazılarkən obyektiv və qrammatik zaman kateqoriyası barəsində olan araşdırmalar əsas götürülmüş, Azərbaycan və ingilis dillərinin materiallarından istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri əsasını B.Komri, U.Klayn, H.Rayxenbax, T.Givon, A.M.Peşkovski, O.Yespersen, A.Axundov və digər dilçilərin zaman kateqoriyası ilə bağlı tədqiqatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun elmi yeniliyi ilk növbədə problemə yanaşmanın özünəməxsusluğu ilə şərtlənir. Həmçinin zamanın deyktik kateqoriya kimi tədqiq olunması, obyektiv və qrammatik zaman xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, qrammatik zamanın obyektiv zamanı ifadə edib-etməsinə aydınlıq gətirilməsi və nümunələrlə izahı, hər iki dildə zaman formalarının semantik xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi tədqiqat işinin elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti Azərbaycan və ingilis dillərində zamanı ifadə edən dil vasitələrinin aşkar olunmasından, təsviri və sistemləşdirilməsindən, zaman formalarının morfoloji göstəriciləri və onların struktur-semantik xüsusiyyətlərini təyin etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həm Azərbaycan həm də ingilis dillərində feil formalarının funksional-semantik imkanları və onların kontekstdən asılı olaraq yaratdığı mənaların müəyyən edilməsi ingilis dilinin tədrisində bu formaların daha yaxşı mənimsənilməsinə praktik cəhətdən yardımçı ola bilər.

İşin aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müntəzəm surətdə kafedra iclaslarında müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiya mövzusu üzrə "Zaman deyktik kateqoriya kimi" və "Azərbaycan və ingilis dillərində feilin gələcək zaman formalarının müqayisəli təhlili" adlı iki elmi məqalə nəşr olunmuşdur.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın "Giriş" hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh edilir və s. "Zaman anlayışına geniş çərçivədə baxış" adlanan birinci fəsildə zamanın deyktik kateqoriya kimi araşdırılmasından

(keçmiş zamanla ifadə olunan danışıq anından əvvəl baş verən prosesləri, indiki zamanla ifadə olunan danışıq anı ilə eyni vaxtda olan prosesləri və gələcək zamanla ifadə olunan danışıq anından sonra baş verəcək prosesləri əlaqələndirməsindən) bəhs olunur. Bunun əsasında müxtəlif dilçilərin bu barədə fikirləri qeyd olunmuşdur.

Eyni zamanda burada obyektiv və qrammatik zaman anlayışının mahiyyətinin nədən ibarət olması barədə məlumat verilmiş və obyektiv və qrammatik zaman anlayışı barədə müxtəlif dilçilərin fikirləri nəzərdən keçirilmişdir.

Bununla yanaşı burada dilçilikdə fəlsəfi və qrammatik zaman anlayışları arasındakı əlaqə və münasibətlərdən bəhs olunmuş, obyektiv və qrammatik zaman arasında tam, qüsursuz və ya üst-üstə düşən uzlaşma olmaması nümunələr əsasında əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin "Azərbaycan və ingilis dillərində keçmiş zaman kateqoriyasının ifadə vasitələri" adlanan ikinci fəslində keçmiş zaman formaları araşdırılmış, onların morfoloji göstəriciləri və məna xüsusiyyətləri göstərilmiş, Azərbaycan və ingilis dillərində keçmiş zaman formalarının ifadə formaları üzə çıxarılmış və konkret elmi təhlili verilmişdir.

"Azərbaycan və ingilis dillərində indiki və gələcək zaman kateqoriyasının ifadə vasitələri" adlanan üçüncü fəsilə indiki və gələcək zaman formaları araşdırılmış, onların morfoloji göstəriciləri və məna xüsusiyyətləri göstərilmiş, Azərbaycan və ingilis dillərində indiki və gələcək zaman formalarının ifadə formaları üzə çıxarılmış və konkret elmi təhlili verilmişdir.

Dissertasiya "Nəticə" ilə yekunlaşır. "Nəticə" hissəsində tədqiqatın əsas qənaətləri ümumiləşdirilir, tədqiqatın nəticəsi və elmi işdən çıxan son fikirlər işıqlandırılmışdır.

I FƏSİL

ZAMAN ANLAYIŞINA GENİŞ ÇƏRÇİVƏDƏ BAXIŞ

1.1. Zaman deyktik kateqoriya kimi

Zaman anlayışı uzun illər fəlsəfənin tədqiqat mövzusu olmuşdur. İnsanlar hələ də zamanı tam olaraq anlamağa və ifadə etməyə cəhd göstərirlər. Fəlsəfənin tədqiqat mövzusu olan zaman tədricən dilçilik elminin də tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir.

Əgər əşya məkanda mövcud olmalıdırsa, hadisə (feil) də müəyyən zaman daxilində baş verməlidir. Yəni məkandan kənarında əşya ola bilmədiyi kimi, zamandan da kənarında hadisə yoxdur.

Hər hansı bir proses zamanda yerləşdirilməlidir. Əks halda bu, kommunikativ cəhətdən faydasız olar. Bu ixtiyari istinad nöqtəsini qurmaq üçün zəruridir. Belə istinad nöqtəsi "danışiq anı" adlanır. Hadisə danışiq anından əvvəl, danışiq anı ilə eyni vaxtda və ya danışiq anından sonra baş verə bilər. Prosesləri istinad nöqtəsi ilə birləşdirən sistemə "deyktik sistem" deyilir.

Zaman deyktikdir, çünki o, keçmiş zamanla ifadə olunan danışiq anından əvvəl baş verən prosesləri, indiki zamanla ifadə olunan danışiq anı ilə eyni vaxtda olan prosesləri və gələcək zamanla ifadə olunan danışiq anından sonra baş verəcək prosesləri əlaqələndirir. Bu zamanlar mütləq (absolute) zamanlar adlanır.

Mütləq zamanlar: indiki, keçmiş, gələcək. Keçmiş və gələcək zaman danışiq anı ilə üst-üstə düşən və yaxud danışiq anını (ünsiyyət aktı zamanının) daxil olduğu zamana qarşı qoyur.

Vet və Vetersə görə mütləq feil zamanları səciyyəvi olaraq danışiq anı və istinad zamanı ilə əlaqəlidir [59, s. 79-80].

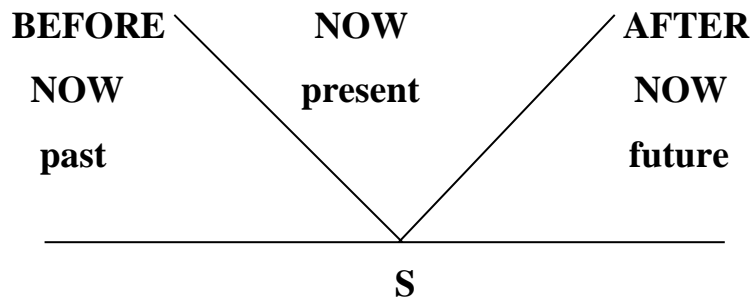
Hər bir mütləq zaman nisbi (relative) zamanların yeni kiçik sisteminin mərkəzi ola bilər. Məsələn:

Betty is cooking in the kitchen (danışiq anına istinad etdiyi üçün mütləq indiki zamandır).

Peter said that Betty was cooking in the kitchen ("was" və "said" ilə ifadə olunan zamana istinad etdiyi üçün nisbi zamandır).

Hadisəni zamanda yerləşdirərək zamana qrammatik kateqoriya kimi yanaşan dilçilər onu keçmiş, indiki və gələcək zaman kateqoriyalarına ayırırlar.

O.Yespersenin "Essential of English Grammar" (1933) kitabına və J.Lyonsun zaman diaqramına nəzər salsaq, görürük ki, müəlliflər obyektiv və qrammatik zaman arasındakı fərqi aşağıdakı kimi göstərmişlər:

Cədvəl 1.1 Obyektiv və qrammatik zaman təsnifatı

Bu diaqram zamanı deyktik kateqoriya kimi təsvir edir. Bu diaqramda deyktik sıfır nöqtəsi "indi" (now) zərfidir.

Keçmiş, indiki və gələcək zaman ümumi temporallıq kateqoriyası konseptini özündə əks etdirir:

- a) keçmiş zaman temporal olaraq indidən əvvəl yerləşən situasiya kimi düşünülür;
- b) indiki zaman temporal olaraq indi-danışıq anı ilə eyni anda yerləşən situasiya kimi düşünülür;
- c) gələcək zaman temporal olaraq indidən sonra yerləşən situasiya kimi düşünülür.

Zaman mövzusunda çoxlu sayda tədqiqat işləri aparılmışdır. Zamanla əlaqəli mübahisələrdə H.Rayxenbax (1947), B.Komri (1985), U.Klayn (1994), T.Givon (2001) və başqalarının adları çəkilir.

İngilis dilində zaman anlayışından bəhs edərkən iki termin “time” və “tense” qeyd olunur. Bu terminlərdən birincisi müstəqil zaman anlayışını ifadə edərsə, digəri dildəki qrammatik zamanı bildirir.

Rayxenbaxa görə feilin zaman əlaqələri danışq anı (S), hadisə anı (E) və istinad nöqtəsi (R) kimi zamanla əlaqəli üç müstəqil nöqtədə yerləşir. Danışq anı danışq zamanına, hadisə anı hadisələrin zamanına, istinad nöqtəsi isə mücərrəd mənada göndərmə zamanına aid olur.

Rayxenbax qeyd edir ki, feil zamanı göstəricidir-deyktikdir. Belə ki, göndərmə zamanı (RT) mərkəzdən (C) əvvəldirsə keçmiş zaman, mərkəzdədirsə indiki zaman, mərkəzdən sonradırsa gələcək zamanı göstərir [52, s. 98].

B.Komrinin tərz (1976) və feilin zamanları (1985) ilə bağlı kitabları mövcuddur. Bu kitablar dilçilikdə ən çox sitat gətirilən mənbələrdir. Müəllif feilin zamanları ilə əlaqəli tədqiqat işində müəyyən bir klassifikasiya modeli ilə bütün dillərə oxşar nöqtəyi-nəzər tətbiq edərək feilin zamanlarını izah etməyə cəhd etmiş və beləliklə, fərqli xüsusiyyətlərə malik olan dillərdəki feil zamanı ilə bu dillərdə mövcud olan dəyişikliyin nədən ibarət olduğunu üzə çıxarmışdır [31, s. 1].

B.Komri hesab edirdi ki, danışq anı, hadisə zamanı və istinad nöqtəsi zamanı arasında üçlü əlaqə yoxdur. Onların bir-biriləri arasında ikili əlaqənin (binary relation) olduğunu qeyd edir. Əsas ziddiyyətlərdən ən vacibi keçmiş və qeyri-keçmiş zamanla bağlıdır. Bəzi dillərdə qeyri-keçmiş də indiki və gələcək olaraq iki yerə ayrılır.

Müəllif feil zamanını mütləq və nisbi olmaqla iki yerə ayırır. Mütləq və nisbi olan feil zamanları arasındakı fərqi isə danışq anının mərkəzi nöqtədə olub-olmaması ilə müəyyənləşdirmişdir [31, s. 36].

Mütləq danışq vaxtı dedikdə dilçilər bilavasitə danışq vaxtını, başqa sözlə həqiqi indiki zamanı başa düşürlər. Məsələn, biz danışdığımız və yaxud müəyyən bir şey yazdığımız zaman gördüyümüz və bildiyimiz hərəkətlər haqqında məlumat veririksə, bu mütləq danışq vaxtında olur. Nisbi danışq vaxtı dedikdə isə zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışq vaxtı əsas götürülür. Bu vəziyyət özünü daha çox tabeli mürəkkəb cümlələrdə göstərir [1, s. 40].

Məsələn, “Aygün gördü ki, anası yemək bişirir” cümləsində feil zamanlarını müəyyənləşdirən danışığ vaxtı meyarı kimi “Aygünün gördüyü” vaxt qəbul olunur. Bu vaxtla “ananın yemək bişirməsi” vaxtı eyni olduğundan indiki zaman kimi qeyd olunur. Deməli, mütləq danışığ vaxtına görə keçmiş zamanda olmuş bir hərəkət, nisbi danışığ vaxtına görə indiki zamanda olmuş bir hərəkət kimi qəbul edilir.

İngilis dilində isə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə zamanların uzlaşması qaydasına ciddi əməl olunur. Bu qayda, əsasən, keçmiş zamanla məhdudlaşır. Belə ki, bu tipli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəbəri keçmiş zamanda olduqda, budaq cümlənin xəbəri də hökmən keçmiş zaman formalarından biri ilə ifadə olunur.

Məsələn:

1) I said that he lived in New York.

Mən dedim ki, o, Nyu-Yorkda yaşayır.

2) I knew that my mother was sleeping.

Mən bilirdim ki, anam yatır.

3) He knew that I should send him a letter.

O bilirdi ki, mən ona məktub göndərəcəm.

B.Komriyə görə mütləq zaman yalnız istifadə olunan adlandırma olmaqla bərabər, həmçinin indiki anı əsas götürərək feil zamanları üçün istifadə olunur. Nisbi zaman isə feil zamanına istinad etmir. Mütləq zaman indiki an ilə əlaqəli olub, danışığ anı ilə təsvir edilir. Müəllif hesab edir ki, "mütləq zaman" anlayışı yanlışdır, çünki qeyd-şərtsiz danışdıqda mütləq zaman istinadı mümkün deyildir. Zamanda bir hadisənin mümkünlüyünün tək yolu daim yaradılan digər real zaman nöqtəsi ilə bağlıdır.

B.Komri mütləq zamanı danışığ anı ilə əlaqəli olan istinad zamanına uyğunlaşdırmaqdan daha çox hadisə zamanına aid edirdi. O, hesab edirdi ki, keçmiş, indiki və gələcək zamanlar mütləq zamanlardır. Bundan başqa feil zamanı digər hadisələrin zamanı ilə də əlaqəli ola bilər. Belə feil zamanları nisbi zamanlardır [31, s. 123].

Bizim fikrimizcə isə gerçəkdə zamanın necə axdığını, ya da axıb axmadığını əsla bilmirik. Bu da zamanın mütləq gerçək olmadığını, yalnız qavrayış forması olduğunu göstərir.

Təsadüfi deyil ki, ümumi nisbilik nəzəriyyəsinə görə də zaman mütləq deyil, onu ölçdüyümüz hadisələr silsiləsindən müstəqil varlığı yoxdur.

B.Komri indiki an və hadisə anı arasında 3 növ əlaqənin mövcud olduğunu qeyd edir: əvvəl, eynivaxtlı, sonra. O da H.Rayxenbax kimi danışıq anını kommunikasiyanın mərkəzi hesab edir; danışıq anından əvvəl baş vermiş hadisələr keçmiş zamanı, danışıq anı ilə eyni anda baş verən hadisələr indiki zamanı, danışıq anından sonra baş verəcək hadisələr isə gələcək zamanı ifadə edir:

$E < 0$ (keçmiş)

$E = 0$ (indiki)

$E > 0$ (gələcək)

Daha sonra U.Klayn "mövzu zamanı" (topic time) ideyasını irəli sürür. Bu, danışanın iddiasının məhdudlaşdırılması ilə müəyyənləşən vaxt aralığı kimi təsvir edilir [41, s. 4].

Məsələn, "Gözəl mahnı idi, amma ingilis dilində idi" cümləsi keçmiş zamandadır, amma mahnı indi də gözəldir və hələ də ingilis dilindədir.

Deməli, keçmiş və indiki zaman arasında ikili bir ziddiyyət qurmaq yəni keçmişdir, yaxud indidir demək mümkün deyildir.

U.Klayn mövzu zamanı ideyası ilə bu problemi həll edir. Onun fikrincə, linqvistik zaman zaman xətti üzərindəki bir hadisəyə işarə etmir, daha çox mövzu zamanına işarə edir.

Klayn hesab edir ki, standart zaman nəzəriyyəsi üç prinsipə əsaslanır:

1. İki zaman parametri vardır: danışıq anı və hadisə zamanı.
2. Danışıq anı, əsasən, birbaşa verilir.
3. Zaman formaları danışıq anı və hadisə arasındakı zamanla bağlı əlaqələri (əvvəl, eyni anda, sonra) əhatə edir [41, s. 21].

Zaman təsnifatında keçmiş, indiki və gələcək zamanlarla yanaşı fərqli əlavələrin olduğunu görmək mümkündür. T.Givon bu üç zamana vərdiş zamanını da

əlavə edir. O hesab edir ki, "Tom does morning exercises every morning (Tom hər səhər idman edir) " cümləsində hadisə zamanı digər üç zaman kateqoriyasına (keçmiş, indiki, gələcək) görə fərqli xüsusiyyətə malikdir. Müəllif qeyd edir ki, davamlı olaraq reallaşan və ya müəyyən müddətdə fasilələrlə təkrar edən hadisələr zamanı "vərdiş" zamanı adlanır [34, s. 286].

Beləliklə, danışmaq vaxtı və yaxud nitq anı bu və ya digər hərəkətin təzahüründə iştirak etməsindən asılı olaraq hər bir konkret zaman kateqoriyasını reallaşdırır. Əgər danışmaq vaxtı hərəkətin icrasından xaric olunubsa, bu hallarda hərəkət ya keçmiş zamana ya da gələcək zamana aid olur. Əgər danışmaq vaxtı hərəkətin təzahürü ilə uyğun gəlsə, bu halda hərəkət indiki zamana aid olur.

1.2. Obyektiv və qrammatik zamanlar

Zaman məsələsi haqqında fikirlərə qədim dövrlərdə-dilçiliyin hələ müstəqil bir elm kimi formalaşmadığı bir vaxtda rast gəlinir. Məlumdur ki, zaman anlayışı olduqca mürəkkəb bir məfhum olaraq bir sıra elmlərin o cümlədən fəlsəfə, fizika, dilçilik, psixologiya, tarix və s. tədqiqat obyektidir. Fəlsəfədə zaman obyektiv və yaxud fəlsəfi zaman, dilçilikdə isə qrammatik və yaxud feili zaman adlandırılır. Bəs fəlsəfi, yaxud obyektiv və qrammatik zaman anlayışları nədir?

R.I.Binnik qeyd edir ki, obyektiv zaman və qrammatik zaman məfhumları Qədim Yunan filosofları Platon və Aristotelin dövründə istifadə olunmuşdur [28, s. 3]. Onların yaşadığı dövrdən bu günə qədər hər bir zamanın ifadə olunmasında keçmiş (past), indiki (present), gələcək (future) zaman kateqoriyalarından istifadə olunur.

Lakin Qədim Yunan filosofu Aristotelin dövründən 2500 il keçməsinə baxmayaraq, feil zamanları hələ də aktuallığını itirməyən mövzulardan olub, həllini tapmayan mübahisəli məqamları ilə diqqəti cəlb edir.

A.İ.Tomson zaman kateqoriyası barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir. O bildirir: "...çox dillərdə hələ zamanın müxtəlif kateqoriyaları, onu ifadə edən və hərəkətin nitqlə eyni vaxtda cərəyan etdiyini ('o danışır' indiki zaman, praesens),

yaxud danışıq vaxtına münasibətinə görə keçmişə yaxud gələcəyə aid olduğunu ('dedi', 'deyəcək' keçmiş zaman-*praeteritum*, gələcək zaman-*futurum*, yaxud keçmişdəki (j' avais dit, ich hatte gesagt), yaxud gələcəkdəki (j'aurai dit, ich werde gesagt haben-*futurum eastum*) başqa momentə aid olduğunu göstərən formalar işlənilib hazırlanmışdır" [23, s. 221].

Obyektiv zaman keçmiş, indi və gələcəkdə baş verən hadisələri ifadə edən sonsuz davamiyyətdir. Obyektiv zaman bəşəriyyətin tanış olduğu konsepti bildirir. Obyektiv zaman bütün bəşəriyyət üçün eyni olduğu halda, qrammatik zaman müxtəlif dillərdə fərqlidir.

Azərbaycan dilçiliyində feil zamanlarının tədqiqi haqqında geniş və hərtərəfli izahatı akademik A.A.Axundov özünün "Feilin zamanları" adlı möhtəşəm əsərində vermişdir. O, bir çox mənbələrə istinad edərək müxtəlif dilçilərin bu məsələ ilə bağlı mülahizələrini açıqlamışdır.

A.A.Axundov varlığın əsas atributuna çevrilən zaman və məkan kateqoriyalarını vəhdətdə götürmüş və fəlsəfi zamanın şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcud olduğunu qeyd etmişdir. A.A.Axundovun fikrincə, obyektiv zaman üç zamanı: keçmiş, indiki və gələcək zamanı əhatə edir. O, qrammatik zaman anlayışını isə aşağıdakı kimi şərh etmişdir:

"Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildə ifadə olunmasıdır. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə xüsusi əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir. Bu cəhətdən sərhədləri eyni olan obyektiv və qrammatik zamanlar bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Qrammatika müəyyən əlamətlər vasitəsilə hərəkət və halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir" [1, s. 4].

Beləliklə, qrammatika müəyyən morfoloji vasitələrin köməyi ilə obyektiv (fəlsəfi) zamanı dəqiqləşdirir və reallaşdırır.

Dilçilikdə obyektiv və qrammatik zamanlar haqqında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Obyektiv və qrammatik zamanlar bir-biri ilə əlaqəlidir. Belə ki, danışan şəxs söylənilən zamanı nitq anına nisbətdə müəyyənləşdirir.

C.Smit hesab edir ki, obyektiv-real zaman sadə formada kosmosa bənzəyir və qeyri-məhdud ölçüdür. Kosmos kimi obyektiv zamana da hadisənin yerləşməsi üçün müəyyən bir sərhəd və ya istiqamətləndirici nöqtə lazımdır [56, s. 420].

U.Klayn qeyd edir: "Zaman və məkan bizim təcrübəmizin və koqnisiamızın əsas kateqoriyalarıdır...Ona görə də bütün dillər məkan və temporallıq anlayışlarını ifadə edir. O bildirir ki, feil yalnız hadisəni, hərəkəti və ya prosesi ifadə etmir, həmçinin ifadə etdiyi zamanla əlaqələnir" [41, s. 1].

R.Kvirk və S.Qrinbaum yazır: "Obyektiv zaman üç bölgüyə əsaslanan (keçmiş, indiki, gələcək) qeyri-linqvistik, universal konseptdir. Qrammatik zaman vasitəsilə isə biz feil forması və obyektiv zaman konsept arasındakı əlaqəni anlayırıq" [42, s. 40].

Qrammatik zaman feil vasitəsilə ifadə olunan hərəkətin və ya hadisənin vaxtını, zamanını göstərir [55, s. 110].

Qrammatik zaman danışığ anına istinadən hadisənin zamanını ifadə edən dəyişən kateqoriyadır [48, s. 404].

Qrammatik zaman feil forması və onun təsvir etdiyi hadisənin zamanı arasında əlaqədir [53, s. 545].

O.Yespersen üç əsas feil zamanını siniflərə bölərək ifadə etməyə çalışmışdır. O.Yespersenə görə obyektiv zaman gələcək və keçmişdən yaranan iki hissə içindəki indiki anla bölünən, düz xətlə göstərilən bir zaman kimi düşünülməlidir. O, iki hissənin hər biri üçün danışığ anını əsas götürərək yeddi obyektiv zaman üçün gələcək və keçmişə əhatə edən fərqli formalar müəyyənləşdirmişdir. Bu da nəticədə 21 feil zamanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Onun klassifikasiyası aşağıdakı kimidir:

<i>post-future</i>	<i>after-future</i>	<i>sonrakı gələcək</i>
<i>future</i>	<i>future</i>	<i>gələcək</i>
<i>ante-future</i>	<i>before-future</i>	<i>əvvəlki gələcək</i>
<i>present</i>	<i>present</i>	<i>indiki</i>
<i>post-preterit</i>	<i>after-past</i>	<i>sonrakı keçmiş</i>

<i>preterit</i>	<i>past</i>	<i>keçmiş</i>
<i>ante-preterit</i>	<i>before-past</i>	<i>əvvəlki keçmiş</i> [58, s. 54]:

Bu feil zamanlarının hamısı olmasa da bəziləri İngilis dilinin zamanlar sistemində mövcuddur.

V.Q.Quzevin zaman kateqoriyası ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. O qeyd edir: "Əgər qrammatik zaman mənalarının istiqamət nöqtəsi kimi indiki vaxtın dillə ifadə olunan və qrammatikləşmiş obrazı, yəni qrammatik indiki zaman hesab olunarsa, onda hərəkətin qrammatik indiki zamanla xronoloji əlaqələndirilməsinin bu və ya digər növü istənilən feili zaman forması (əgər belələri varsa) mənasında əks olunur. Məsələn, onunla bir vaxta düşən, ondan əvvəl və sonra gələn. Zaman formalarının toplusu onların mənalarının yaxınlığı əsasında (onların hər birində ümumi məzmununun-indiki zamanla xronoloji əlaqələndirmənin mövcudluğu səbəbindən) zaman kateqoriyasını təşkil edir" [20, s. 68].

Feilin zaman kateqoriyası məlum meyara əsasən hərəkətin danışmaq vaxtına və yaxud zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışmaq vaxtına münasibəti ilə izah olunur. Nitq anına qədər baş vermiş hər şey keçmiş qrammatik zamanın forması ilə ifadə olunur. Nitq anından sonra baş verəcək hər şey gələcək zaman forması ilə, nitq anı ilə geniş və dar mənada üst-üstə düşən bütün fakt və hərəkətlər isə indiki qrammatik zaman formasının mənası ilə xarakterizə olunur. Qrammatik zaman feilin ifadə etdiyi hərəkəti gerçəkləşdirir.

Feilin zaman formalarının subyektiv-psixoloji izahı V.A.Boqoroditskinin "Общий курс русской грамматики" kitabında qeyd olunur. O yazır: "...Əgər hərəkət başqa şəxsə aiddirsə, keçmiş zaman "xatırlama" əqli aktına xidmət edir, gələcək isə "gözləmə" aktına uyğun gəlir və əgər hərəkət danışanın özünə, yəni birinci şəxsə aiddirsə, "məqsəd" aktına uyğun olur" [16, s. 251].

A.M.Peşkovski "danışmaq momenti" termininin məğzini idealistcəsinə səciyyələndirərək yazır: "Zaman kateqoriyası, gördüyümüz kimi, hərəkət zamanının danışmaq momentinə (yaxud əksinə: danışmaq vaxtının hərəkətin zamanına) münasibətini ifadə edir. Bəs burada "danışmaq vaxtı" nə deməkdir? Bu hər şeydən əvvəl danışmaq

şüurunun momentidir. Axı danışan zaman kateqoriyasının köməyi ilə hərəkət zamanının öz xüsusi danışq vaxtına olan münasibətini müəyyən edir, bu isə ona yalnız obyektiv görünə bilməz" [21, s. 89].

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərdə qrammatik zaman kateqoriyasının obyektivliyi, onun obyektiv zamanın inikası olması nəzərə alınmadığı üçün doğru deyildir.

Beləliklə, obyektiv və ya fəlsəfi zamanın ifadəsi olan qrammatik zaman linqvistik baxımdan çoxşaxəli və zəngindir. Demək olar ki, dünya dillərinin əksəriyyətində zaman kateqoriyası mövcuddur. Bu, statik universalı sayıla bilər, lakin onun təzahür formaları müxtəlifdir.

Azərbaycan dilçiləri obyektiv zamanla qrammatik zamanın ən mühüm fərqi obyektiv zamanın bütün xalqlar üçün eyniliyində, qrammatik zamanın isə müxtəlifliyində görürlər.

Azərbaycan dilində hərəkətin danışq vaxtına münasibətinə görə feillər keçmiş, indiki və gələcək olmaqla üç zamana bölünür və qrammatik zaman xüsusi qruplar təşkil edir.

İngilis dilində isə vəziyyət fərqlidir. Bu dildə də qrammatik zaman hərəkətin danışq anına münasibətinə görə müəyyənləşir. Lakin İngilis dilində zaman sistemi Azərbaycan dilinə nisbətən daha genişdir. Bu dildə qrammatik zaman aşağıdakı formaları əhatə edir:

1. Qeyri-müəyyən zaman formaları (Indefinite Tense Forms);
2. Sürəkli zaman formaları (Continuous Tense Forms);
3. Bitmiş zaman formaları (Perfect Tense Forms);
4. Davam edib bitmiş zaman formaları (Perfect Continuous Tense Forms).

Bu qrammatik zaman formaları indiki, keçmiş, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək zamanlarda xüsusi qruplar təşkil edir.

Beləliklə, ingilis dilində 16 zaman forması vardır. Bu da həmin dilin zaman kateqoriyasını Azərbaycan dilinin zaman sistemindən kəskin sürətdə fərqləndirir.

1.3. Obyektiv və qrammatik zaman arasında uyğunluq

Məlumdur ki, obyektiv və qrammatik zaman arasında tam, qüsursuz və ya üst-üstə düşən uyğunluq yoxdur. Qeyd olunan fikirləri eynilə Devid Kristal özünün 2003-cü ildə nəşr olunmuş "The Cambridge Encyclopedia of Language" adlı kitabında qeyd etmişdir [32, s. 93].

Məsələn:

Present Tense-Past Time

(Qrammatik indiki zaman-Obyektiv keçmiş zaman)

Minister dies (headline)

Present Tense-Future Time

(Qrammatik indiki zaman-Obyektiv gələcək zaman)

I'm leaving tomorrow.

Müşahidələrə əsasən müəyyənləşdirmək olar ki, eyni qrammatik zaman forması müxtəlif obyektiv zaman situasiyalarını ifadə edə bilər.

Aşağıda verilən cədvəldə obyektiv zamanla qrammatik zaman arasında bir-bir uyğunluğun zəif olduğunu görmək mümkündür.

Example	Tense	Time
<i>1. I want a tea.</i>	<i>Present Simple</i>	<i>Present</i>
<i>2. I leave tomorrow.</i>	<i>Present Simple</i>	<i>Future</i>
<i>3. I like tea.</i>	<i>Present Simple</i>	<i>Past/Present/Future</i>
<i>4. He is living in Baku.</i>	<i>Present Continuous</i>	<i>Past/Present/Future</i>
<i>5. He is going to London now.</i>	<i>Present Continuous</i>	<i>Present</i>
<i>6. He is going to London</i>	<i>Present Continuous</i>	<i>Future</i>

<i>tomorrow.</i>		
<i>7. He has been to London, before.</i>	<i>Present Perfect</i>	<i>Past</i>
<i>8. He has finished.</i>	<i>Present Perfect</i>	<i>Present</i>
<i>9. Prices have increased by 20%.</i>	<i>Present Perfect</i>	<i>Past/Present</i>
<i>10. I have always admired Shakespeare.</i>	<i>Present Perfect</i>	<i>Past/Present/Future</i>
<i>11. Hold on. I'll do it now.</i>	<i>Future Simple</i>	<i>Present</i>
<i>12. I will see you tomorrow.</i>	<i>Future Simple</i>	<i>Future</i>
<i>13. Could you please open the door.</i>	<i>Past Simple</i>	<i>Present</i>
<i>14. I could not move.</i>	<i>Past Simple</i>	<i>Past</i>
<i>15. I might see him tomorrow.</i>	<i>Past Simple</i>	<i>Future</i>

Cədvəldə verilən nümunələrdə (2, 4, 6, 11, 12, 13, 15) qrammatik zaman ixtiyari şəkildə istifadə olunmuşdur.

Bəzən zaman dəyişməsi məcburidir. İngilis dilində *conditionals*, *subjunctives* və *indirect speech* belə nümunələrə misal ola bilər.

Example	Tense	Time
<i>If I were rich, I would buy a bike.</i>	<i>Past Simple</i>	<i>Present</i>
<i>If I came tomorrow, I would see her.</i>	<i>Past Simple</i>	<i>Future</i>
<i>I wish I were in London now.</i>	<i>Past Simple</i>	<i>Present</i>
<i>He said that he was a professor.</i>	<i>Past Simple</i>	<i>Present</i>

Axırıncı nümunədə göstərilən *was* feili qrammatik qaydaya (zaman uzlaşmasına) əsaslanır.

Obyektiv zaman və qrammatik zaman arasında tam uyğunluğun zəifliyi məsələsi birtərəfli deyil. Başqa sözlə desək, eyni obyektiv zaman situasiyası müxtəlif qrammatik zamanla ifadə oluna bilər.

Example	Tense	Time
<i>She is making a speech next week.</i>	<i>Present Continuous</i>	<i>Future</i>
<i>The next meeting of the committee is on November 5th.</i>	<i>Present Simple</i>	<i>Future</i>
<i>My train leaves for London in two hours.</i>	<i>Present Simple</i>	<i>Future</i>
<i>My train will leave in two hours.</i>	<i>Future Simple</i>	<i>Future</i>
<i>People are going to leave longer in future.</i>	<i>Future</i>	<i>Future</i>

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif qrammatik zamanların eyni obyektiv zamanı ifadə etməsinə baxmayaraq, nəzərdə tutulan məna fərqli ola bilər.

Məsələn:

She teaches math in a school in Bonn (sürəklilik).

She is teaching math in a school in Bonn (qeyri-sürəklilik) [35, s. 2]

Aşağıda verilən digər bir nümunədə qrammatik zaman və obyektiv zaman arasında uyğunluğun pozulması müşahidə edilir.

This guy comes up to me and says that he wants to see the boss, so I didn't think anything of it, and take him back to the office.

Bu cümlə keçmişdə baş verən hadisələri təsvir edir, lakin feillər əsasən indiki zamanda istifadə olunur. Belə istifadə "tarixi" və ya "keçmiş indiki" adlanır və situasiyanı danışığ anına gətirərək dramatik effekt yaradır.

Tarixi indiki zaman obyektiv zaman və qrammatik zaman arasında tam uyğunluğun zəifliyini göstərən tipik nümunədir.

If the funeral had been yesterday, I could not recollect it better. The very air of the best parlour, when I went in at the door, the bright condition of the fire, the shining of the wine in the decanters, the patterns of the glasses and plates, the faint sweet smell of cake, the odour of Miss Mudstone's dress, and our black clothes. Mr. Chilip is in the room, and comes to speak to me.

"And how is Master David?" he says kindly. I cannot tell him very well. I give him my hand, which he holds in his. (Dickens, David Copperfield, 1984)

"Tarixi indiki zaman və ya keçmiş indiki", yəni indiki zamanın keçmiş sferasına transpozisiyası Azərbaycan dilində də müşahidə olunur.

A.Axundov qeyd edir ki, indiki zamanın keçmiş zaman yerində işlənməsi xüsusən geniş yayılmışdır. Bu cəhətin canlı danışığ dilində, xüsusən, şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif janrlarında müşahidə olunduğunu qeyd edən A.Axundov indiki zamanın keçmiş zaman yerində işlənməsinə istər bədii, istərsə də elmi ədəbiyyatın dilindən çoxlu misallar göstərməyin mümkün olduğunu bildirir [2, s. 79].

Məsələn:

Arılar, kəpənəklər, çəyirtkələr, saysız-hesabsız böcəklər, ruhoxşayıcı, məstedici rəngarəng çiçəklər arasında belədən-eləyə, elədən-beləyə uçuşurlar. (G.Hüseynoğlu)

Səkkizinci şəkildə-Nəcəfin xain olduğu xəbəri verildiyi səhnədə onun nəcib simasındaki son cizgilər də tamamlanır. (M.Arif)

Ana tələsik əynindən yun jaketini çıxardır. Körpəni bürüyür: fərqi yoxdur, o donacaqdır. Lakin körpəsi salamat dolanır. İndi şaxta qızmar bir dəmir kimi onu dağlayır. O, sarsılır, şaxta onun iliklərinə işləyir.

Yenə anaya elə gəlir ki, bu titrəyən, bu donan onun körpəsidir. Bu dəfə o, başından nimdaş yaylığını da çıxarıb yenə körpəni bürüyür... (Ə.Məmmədخانlı, Buz Heykəl)

Qatar, beli qırılmış ilan kimi burulur, torpağın üstünə döşənmiş relsləri qucaqlayaraq keçir və yoxuşlara dırmanarkən dərin nəfəs alırdı. (M.S.Ordubadi)

Aşağıdakı cümlələrdən aydın görsənir ki, indiki zamanda işlənən feillər real vaxtı göstərmir və birbaşa danışıq anı ilə əlaqələnir.

Mike walks to school every morning.

I leave for London tomorrow.

Mayk məktəbə indi getməyə bilər. Mən Londona indi yola düşməyə bilərəm. Birinci cümlədə adət halını almış hərəkət təsvir edilir, ikinci cümlədə isə indiki zaman gələcək zamana istinad edir.

Belə uyğunsuzluq kitab və filmlərin məzmununun ifadə olunduğu cümlələrdə müşahidə oluna bilər. Məsələn:

This book describes a situation where a man is going off to report some trouble somewhere in America...On the way he gets on the wrong train and ends up in the wrong place. (Downing and Locke, 1992)

Keçmiş mənalı indiki zaman əsasən informasiya verilən zaman istifadə olunur:

Tom tells me (told) he has changed his job.

The weatherman forecasts (forecast) heavy showers in the North.

Keçmiş zaman formalarının istifadə olunduğu nümunələrə nəzər salmaq;

I thought you were on the beach.

I was wondering whether you needed any help.

Did you want to see me now?

I wish I weighed less than I do.

If he went tomorrow, he could get all his work done.

He said he would not marry her.

Gələcək zamana istinad edən sonuncu cümlədən savayı, bütün nümunələrdə feilin keçmiş forması (keçmiş formalı feillər) keçmiş zamanı deyil, indiki zamanı

ifadə edir. Nümunədə verilən cümlələrin mənaları əsas mənalardan yaranmış ikinci dərəcəli mənalardır.

Eyni vəziyyət Azərbaycan dilində də müşahidə olunur. Azərbaycan dilində nə qədər keçmiş zamanı ifadə etmək üçün $-dı^4$ və $-miş^4$ şəkilçiləri, indiki zamanı ifadə etmək üçün $-ır^4$ şəkilçisi, gələcək zamanı ifadə etmək üçün $-acaq^2$ şəkilçisi istifadə olunur deyilsə də, bəzi hallarda bu şəkilçilər digər bir zamana istinad edirlər.

Məsələn:

Qapı döyüləndə ev sahibi:

- gəldim, gəldim! -deyə cavab verir.

Bu cümlədə keçmiş zaman şəkilçisi($-dı^4$) istifadə olunsa da, əslində mənə baxımından indiki zamanı (indiki zamanda olan hadisəni) ifadə edir.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq:

Yolda olan bir kəs telefon danışığında:

- çatıram, çatıram, -deyə dinləyəyə cavab verir.

Nümunədə indiki zaman şəkilçisi ($-ır^4$) istifadə olunmasına baxmayaraq, gələcək zaman mənası ifadə edilir.

Və ya digər bir nümunə:

Hər hansı bir işlə məşğul olan şəxs:

- 1 dəqiqədən sonra qurtarıram, - deyər qarşıdakı insana xəbərdarlıq edir.

Dilçilikdə zaman şəkilçilərinin bu şəkildə istifadə olunması nitqə zənginlik gətirir. Bir şəkilçinin digər bir şəkilçini əvəz etməsi ifadəni gücləndirir və gözəlləşdirir, eyni zamanda uzun-uzadı danışqdan uzaq olmağa xidmət edir.

Bildiyimiz kimi, zaman zərfləri bir feilin anlamını zaman qavramı ilə məhdudlaşdırır. Feilin bildirdiyi zamana vacib xüsusiyyət əlavə edərək hərəkətin hansı zamanda baş verdiyini detallarla çatdırır. Buna görə də feilin daşdığı zaman şəkilçisi ilə feili zaman baxımından məhdudlaşdıran zaman zərfinin bir-birinə uyğun olması lazımdır.

Məsələn:

Mən dünən gəldim.

Mən sabah gələcəm.

Yuxarıda verilən nümunədə keçmiş zaman şəkilçisi ilə keçmiş zaman zərfi (dünən), gələcək zaman şəkilçisi ilə gələcək zaman zərfi (sabah) istifadə olunmuşdur.

Lakin dilimizdə zaman şəkilçiləri ilə zaman zərflərinin uyğun istifadə olunmadığı (məsələn, bugün gəldim və ya bugün gələcəm və s.) hallar da müşahidə olunur.

Beləliklə, zaman sistemində indiki zaman formaları semantik cəhətdən keçmiş və gələcək zaman formaları arasında orta vəziyyəti tutaraq öz spesifik cəhətləri ilə bərabər bu iki formanın da xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Ona görə də indiki zaman formaları digər zaman formaları ilə müqayisədə funksional-semantik cəhətdən daha geniş olaraq onların semantik sahələrini əhatə etməyə qadirdir.

Hər bir dildə qrammatik zaman kateqoriyası xüsusi zaman göstəriciləri ilə (morfoloji və analitik) realizasiya olunur. Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində mühüm qrammatik mənalar feilin analitik formaları ilə əmələ gəlir.

İngilis və müasir Azərbaycan dili öz qrammatik-morfoloji tiplərinə görə fərqlənirlər. Analitik formalar ingilis dilinin feilləri üçün səciyyəvidir: analitik üsulla perfekt formalar, gələcək zaman və s. formalaşır. Bu cür zaman formalarının düzəldilməsində köməkçi feillər mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilində mühüm qrammatik kateqoriyalardan olan feili zaman bu dildə sintetik üsullarla yaradılır.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN KEÇMİŞ ZAMAN KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

2. 1. Azərbaycan və ingilis dillərində keçmiş zaman kateqoriyası

Azərbaycan dilçiliyində dilçilər feil zamanlarını keçmiş, indiki, gələcək zaman formalarına ayırmaqla və hər bir zaman formasının morfoloji əlamətlərini göstərməklə tədqiq etmişlər.

Məlumdur ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində keçmiş zaman iş, hal və ya hərəkətin danışq vaxtından əvvəl icra olduğunu bildirir. Feilin zaman kateqoriyasına daxil olan keçmiş zaman formalarının müqayisə və ya tutuşdurma yolu ilə araşdırılması həm ümumi, həm də xüsusi kriteriyaları müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Belə ki, Azərbaycan dilində keçmiş zamanı iki cür ifadə etmək olar:

1. *Şühudi keçmiş zaman*

2. *Nəqli keçmiş zaman*

Şühudi keçmiş zaman iş, hal və ya hərəkətin qəti icra edilməsini, icra edilib qurtarmasını bildirir. Şühudi keçmiş zaman işin keçmişdə icra olunub-olunmaması haqqında şahidliklə xəbər verilən zaman formasıdır.

Başqa sözlə desək, danışan şəxs xəbər verdiyi hadisəni gözü ilə görmüş olduqda və ya onun icrasının obyektivliyi heç bir şübhə doğurmadıqda şühudi keçmiş zaman formasından istifadə edir. Şühudi keçmiş -dı(-di,-du,-dü) şəkilçisinin feil əsasına artırılması ilə düzəlir.

Məsələn;

Baş üstə, -deyə oğlan şən halda üzümə baxdı. (İ.Əfəndiyev)

Yaman qopdu o gün tufan,

Yaman əsdi külək birdən.

Dəniz coşdu fırtınadan,

Daş qopardı sahillərdən. (Səməd Vurğun)

Təzə toyun nəzakət qaydalarını pozdum. Biz o biri otağa keçdik. (M.Cəlal)

Uşaqlar gurultu ilə ayağa qalxdılar. (M.Cəlal)

İlk gecədə, yuxusuz qaldığım ilk gecədə, ilk ağır sınaq gecəsində necə də köməyimə gəldin, qüdrətinlə ana barəsindəki düşüncələrim öz qəlibinə düşdü, söz qəlibinə düşdü. (Gülhüseyn Hüseynoğlu)

Qızıyetər, Nəcəf, Qaraş, Pərşan və Şirzad da onların yanında dövrələmə oturdular. (M.İbrahimov)

Küçələrdə yavaş-yavaş gəzməyə başladım. (S.Rəhman)

Küçənin ortasında Yarpızı ağlamaq tutdusa da, özünü saxladı. (Mir Cəlal)

Şühudi keçmiş birinci şəxsin təkində -m (baxdım), cəmində -q (k) (baxdıq, eşitdik), ikinci şəxsin təkində -n (baxdın), cəmində -nız (-niz, -nuz, -nüz) (baxdınız) şəxs şəkilçisini qəbul edir. Şühudi keçmiş zaman üzrə üçüncü şəxsin təkini bildirən şəxs şəkilçisi yoxdur (baxdı), üçüncü şəxsin cəmində isə feil ancaq -lar (-lər) cəm şəkilçisini qəbul edir (baxdılar).

Şühudi keçmiş zaman forması öz səciyyəvi qrammatik mənası və xüsusiyyətlərinə görə dilimizin feil sistemində xüsusi bir yer tutmaqdadır; -di⁴ şəkilçili bu forma konkret, obyektiv, qəti, real hal-hərəkətin keçmişdə gerçəkləşməsini ifadə edən bitmiş keçmiş zaman formasıdır və danışan keçmişdə yerinə yetirilmiş həmin hal-hərəkətin ya iştirakçısı, ya şahidi olmuş, yaxud da əlavə və etibarlı mənbələr əsasında bu haqda inandırıcı məlumat əldə etmişdir.

Şühudi keçmiş zamanın mənasından bəhs edən zaman N.K.Dmitriyev iki əsas cəhəti vurğulayır:

1. Şühudi keçmiş qrammatik cəhətdən olduğu kimi, semantik cəhətdən də çox vaxt birdəfəli hərəkətləri bildirir.

2. İkinci cəhət ondan ibarətdir ki, danışan xəbər verdiyi faktı gözü ilə görmüş olduqda yaxud bu faktın obyektivliyi heç kimin şübhəsinə səbəb olmadıqda ondan istifadə edilir [17, s. 143].

Lakin, şühudi keçmişin məna xüsusiyyətlərinə nəzər salarkən, xəbər verənin şahidliyini və ya bilavasitə müşahidəçi olmasını nisbi başa düşmək lazımdır.

Şühudi keçmiş zamanın aşağıdakı mənə xüsusiyyətləri var:

1. Şühudi keçmiş işin, hərəkətin həmin iş haqqında məlumat verilən zaman qəti bitdiyini bildirir.

Məsələn;

Sonra Həbib qıza iki konfet verdi, qız səmimi halda məsum-məsum güldü.

(Ə.Vəliyev)

Qədir dil açdı. Nömrəsiz kameranın nömrəli adamı kimi heç nəyi gizlətmədi, başına gələnə beləcə başdan-ayağa danışdı. (M.Cəlal, Dirilən adam)

Birdən-birə Ziyad xanın ürəyində bir ümid yarandı və bunun səbəbini özü də bilmədi. Bu ulduzlarımı yaratdı o ümidi, ayımı yaratdı, bu açıq havanın saflığı, təmizliyimi yaratdı. (Elçin)

2. Şühudi keçmiş zaman işin icrası zamanı danışanın bilavasitə şahidliyini ifadə edir.

Məsələn:

Mühüm tapşırıq aldı bu gecə komissardan; Sevincdən qaynadı damarlarındakı qan. (S.Rüstəm, Seçilmiş əsərləri)

Seyfəddinov stolun yanına gəldi və Gülşənə də dəvət etdi...Yelena rəsmi göstərişlə bir neçə çertyoju açıb stol üstünə sərdi. (M.Süleymanov, Yer in sirri)

3. Şühudi keçmiş zaman işin, hərəkətin icrasının birdəfəliliyini bildirir.

Məsələn:

Ay üzümə yenə güldü...tez açıldı qaş qabağı

İşıqlandı səhər kimi xəyalımın söz otağı. (S.Vurğun, Ayın əfsanəsi)

4. Danışan şəxs də böyük ümumiləşdirmələr prosesində şahid icraçılardan biri kimi çıxış edir.

Məsələn:

O gündən yaşadı Xuraman yalnız

Dünya gözlərində günəşsiz, aysız...(S.Vurğun, Çənə söhbəti)

Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zaman şühudi keçmiş zamandan həm formaca, həm də semantik cəhətlərinə görə fərqlənir. Keçmiş zamanın bu iki

formaları yalnız bir nöqtədə birləşir və bu da ondan ibarətdir ki, onlar danışığ vaxtından əvvəl olunmuş hal və ya hərəkətləri ifadə edir. Onların oxşar cəhətləri məhz bununla qurtarır.

Azərbaycan SSR EA-nın 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilinin qrammatikası" kitabında feilin nəqli keçmiş zamanının iki forması göstərilir:

1. *Nəqli keçmiş zamanın I forması*

2. *Nəqli keçmiş zamanın II forması*

Nəqli keçmiş zamanın bu formaları bir-birindən yalnız morfoloji əlamətlərinə görə fərqlənir [3, s. 184].

Nəqli keçmiş zaman şahidi keçmiş zamandan həm formal cəhətdən, həm də mənə baxımından fərqlənir. Nəqli keçmiş zaman feil kökü və ya əsası üzərinə

-miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir.

Məsələn;

Biz işğal ordusunun sərəncamı ilə gəlmişik. (M.Cəlal)

Ona don biçmişəm, dən üyütmüşəm,

Yolumdan dönmərəm aləm yığılsa.

Sənin həsrətini mən böyütmüşəm,

Sənə qaytarmaram dünya dağılsa. (Ələmdar Quluzadə)

Əlimə qələm alan gündən, qələmin ixtiyarına qalan gündən böyüklüyünü dərk etmişəm. (Gülhüseyn Hüseynoğlu)

Nəqli keçmiş zaman forması aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Nəqli keçmiş zaman icra olunmuş iş, hal və ya hərəkətin nəticəsini bildirir.

Məsələn;

Haqqı-saydan keçməmişik, duz-çörəyi basmamışıq,

Biz özgənin ocağında gəlib qazan asmamışıq.

Qorumuşuq azadlığı, tarix boyu mərd olmuşuq,

Xain gözə iti bıçaq, xain qəlbə dərd olmuşuq. (R.Rza, Seçilmiş əsərləri)

Abbas görürdü ki, onun yaşlıları çoxdan savadsızlığını ləğv etmiş, özlərinə bir peşə seçmişlər. (Ə.Vəliyev)

2. Nəqli keçmiş bir çox hallarda hal və ya hərəkətin qeyri-müəyyən keçmişdə icra olunduğunu göstərir. Danışan və dinləyən üçün bu hərəkət qeyri-müəyyən keçmiş zamanda icra olunmuşdur.

Məsələn:

İnsanlığın min illər ərzində sinəsində bəslədiyi ən yaxşı arzularını yerinə yetirmək şərəfi sovet xalqına nəsib olmuşdur. ("Ədəbiyyat" qəzeti)
Bu gün biz imtahan keçirirdik, tariximiz imtahan qarşısında dayanmışdır.
(S.Rəhimov, Medalyon)

3. Nəqli keçmiş zaman tarixi faktları qeyd etmək üçün işlədilir, bu zaman danışanın, haqqında danışdığı hadisənin icrasında iştirak edib-etməməsi, həmin hadisəni görüb-görməməsi vacib deyil. Məsələn:

Doğma vətənimizi namusla sevən Azərbaycan xalqı heç zaman xarici işğalçılar qarşısında diz çökəmiş və ölkəmizin isiqalaliyyətinə qəsd etmək istəyən Assuru, Roma, Xəzər və Monqol işğalçılarına, əhəmənilər, sasanilər, bizanslılar, ərəblər və səluq türklərinə qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparmışlar. (C.İbrahimov, Qaraqoyunlu dövləti)

4. Nəqli keçmiş zaman həmçinin hökm də ifadə edə bilər. Bu nəqli keçmiş zamanın indiki zaman məzmunu da bildirməsi ilə bağlıdır.

Məsələn:

Aldada bilməmiş dünyanın varı,
Bir məslək eşqinə yaşayanları! (S.Vurğun)

5. Nəqli keçmiş zamanın məna xüsusiyyətlərindən biri də icra olunmuş iş, hal və ya hərəkətin qəti surətdə bitdiyini göstərməkdir.

Məsələn:

Qürbətdə qalmışam bir ay yarım var,
Qərib pəhlivanam bir ay yarım var.
Lütf elə, üstümə bir, ay yarım, var
Dağılsın üstümdən dağıdan məni.

(Aşıq Ələsgər)

Dilimizdə $-mı\dot{s}^4$ şəkilçisi ilə yanaşı, nəqli keçmişin ifadəsi üçün $-ib^4$ şəkilçisindən də istifadə olunur. Bu şəkilçi canlı danışiq dili üçün xarakterikdir, sadə danışiq dilində daha çox istifadə olunur.

Məsələn:

Evdə qalan qardaş yuxudan oyanıb gördü ev süpürülüb, xörək bişirilibdir.

("Dastanlar və nağıllar")

Molla uğuldayaraq deyir: -Canına sağlıq, qardaş, dörd gündür ki, diş ağrısı məni əldən salıb. (Molla Nəsrəddin lətifələri)

Bedrov mənə Lermontovun yeni gəlmiş "Seçilmiş əsərləri" ni verəcəyini vəd edib. (M.Süleymanov, Yerin sirri)

Nəqli keçmişin $-ib^4$ şəkilçisi ilə ifadə olunan forması keçmişdə icra olunmuş işin söz söylənən vaxtda nəticəsini bildirir. Müasir dilimizdə $-ib^4$ şəkilçisi xəbər şəklinin sadəsində birinci şəxsin təkində və cəmində işlənə bilmir, yalnız ikinci və üçüncü şəxslər üzrə təsriflənir:

<i>Tək</i>		<i>Cəm</i>
<i>I şəxs</i>	-	-
<i>II şəxs</i>	<i>gəlibsən</i>	<i>gəlibsiniz</i>
<i>III şəxs</i>	<i>gəlib</i>	<i>gəliblər</i>

Dilimizin tarixinə nəzər salsaq, $-ib^4$ şəkilçisi ilə düzələn nəqli keçmişin bir zamanlar, hətta XIX əsrdə belə birinci şəxsdə işlənməsinin şahidi olarıq.

Məsələn:

Mən yox olubam, sən indi var ol,

Özgə xələfə ümidvar ol. (M.Füzuli)

O günəş arizə heyran olalı zar olubam,

Əqli huşum dağılıb surəti divar olubam. (XIX əsr, Nəbati)

Beləliklə, Azərbaycan dilindəki feillərin şühudi və nəqli keçmiş zaman formalarının həm sinxron, həm də diaxron planda təhlili onların əsasən sintetik-

morfoloji yolla yarandığını göstərir. Həm şühudi, həm də nəqli keçmiş zaman formalarının semantik tutumu olduqca geniş və rəngarəngdir.

K.Şibzbi özünün 1965- ci ildə nəşr edilmiş "A Modern English Grammar " adlı kitabında qeyd edir:

1. Sadə zamanlar fakt haqqında informasiya verir.
2. Sadə zamanlar limitsiz hərəkətləri ifadə edir.
3. Sadə zamanlar ani hərəkətləri ifadə edir.

Məsələn:

your dog snores heavily/ the sun rose at six/ darkness has fallen/ these pears ripen early/ we worked like mad [54, s. 66].

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində qrammatik zaman kateqoriyası dörd keçmiş zamanı əhatə edir:

1. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması (*The Past Indefinite Tense Form*);
2. Keçmiş zamanın sürəkli forması (*The Past Continuous Tense Form*);
3. Keçmiş zamanın bitmiş forması (*The Past Perfect Tense Form*);
4. Keçmiş zamanın sürəkli bitmiş forması (*The Past Perfect Continuous Tense Form*).

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması aşağıdakı hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir:

1. Ümumiyyətlə keçmişdə baş vermiş hərəkətləri

Məsələn:

Nor I ...The water came up so sudden. (Thomas Hardy)

...and Adela was born on the Continent. (Jane Eyre)

2. Keçmişdə ardıcıl olaraq baş verən, icra edilən hərəkətləri

Məsələn:

Mr.Bumble lifted off his cocked hat, took a handkerchief from the inside of the crown, wiped from his forehead the perspiration which his rage had engendered, fixed the cocked hat on again, and turning to the undertaker, said in a calmer voice. (Charles Dickens)

3. Keçmişdə təkrarən baş verən, icra edilən hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

While on the top floor I often heard Grace Poole's strange laugh. (Ch. Bronte)

Every time they met, it was more decided and remarkable. (Jane Austen)

Every night they invaded the square, drinking, fighting, playing loud music, and shouting obscenities at the horrified town folk. (John Grisham)

4. Past Simple danışiq anından əvvəl baş vermiş hərəkətlərə istinad etməyə də bilər. Past Simple indiki zamanın interpretasiyası kimi istifadə oluna bilər.

Məsələn:

Do you have a minute? I wanted to ask you a question.

I thought you might like to have one. (Kress 1977)

I wish I lived closer to my family.

If I had time now, I would help you.

Birinci və ikinci nümunədə Past Simple "want" və "think" feili vasitəsilə kodlaşdırılan nəzakət və ya təklif mənasını ifadə edir. Üçüncü və dördüncü nümunədə Past Simple qeyri-real situasiyanı bildirir.

Past Simple həmçinin danışiq anından sonra baş verəcək hadisələri ifadə etmək üçün istifadə edilir.

Məsələn:

If I had time tonight, I would come to the party.

I finished in a second (Imbs 1960).

I have to go or he'll be asking what kept me (Janssen 1990).

I can't go to the concert tonight. You'll have to tell me tomorrow how it was.

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması, bir qayda olaraq, *yesterday, two days/weeks/months/years və s. ago, last week/month/year və s., once upon a time, the other day, two days later* və s. zərf və ya zərf birləşmələri ilə işlədilir.

Məsələn:

Over 10 years ago, Brad Pitt and Anjelina Jolie went public with their relationship.

Keçmiş zamanın davamedici forması *to be* köməkçi feilinin keçmiş zaman şəxs forması (*was, were*) və əsas feilin *indiki zaman feili sifəti (Participle I)* ilə düzəldilir.

Keçmiş zamanın davamedici forması aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Keçmişdə dəqiq bir vaxtda baş verən, icra edilən hərəkətləri ifadə etmək üçün

Bu halda hərəkətin icrasının dəqiq vaxtı iki vasitə ilə göstərilə bilər:

a) feilin keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması ilə ifadə edilən başqa bir hərəkətlə

Məsələn:

I was still thinking about Limmeridge House when I reached Hampstead Heath, a wide area of open parkland in the north of London. (Wilkie Collins)

b) zərf birləşmələri ilə. Bu zaman aşağıdakı zərf birləşmələrindən istifadə olunur: *at midnight, at three o'clock yesterday, at that time last week/month*

Məsələn:

Already at four o'clock the sombre hue of night was thickening the air. (Theodore Dreiser)

...and at two o'clock, just as they were getting into the swing, he would go up secretly to the musicians...(John Galsworthy)

2. Keçmişdə sürəkli olaraq icra edilən hərəkətləri bildirmək üçün

Bu zaman hərəkətin davam müddətini bildirmək üçün *always, continually, constantly, ever* kimi zərflərdən istifadə olunur.

Məsələn:

He was always saying light things like this about their hardships. (Margaret Mitchell)

3. İki hadisəni eyni zamanda Past Continuous Tense ilə istifadə etdiyimizdə, qeyd olunan iki hadisənin eyni anda həyata keçirildiyi müəyyənləşir.

Məsələn:

I was studying while he was making dinner.

While Ellen was reading, Tim was watching television.

4. İngilis dilində adətən keçmişdəki atmosferi təsvir etmək üçün bir sıra hadisə ardıcıl olaraq istifadə edilir. Simple Past ilə ifadə edilən bu hadisələrdəki təsvir Past Continuous ilə verilir.

Məsələn:

When I walked into the office, several people were busily typing, some were talking on the phones, the boss was yelling directions, and customers were waiting to be helped. One customer was yelling at a secretary and waving his hands. Others were complaining to each other about the bad service.

5. Xüsusilə iş görüşmələrində və ya rəsmi görüşlərdə bir kəsə keçirmiş olduğu zaman müddəti haqqında sual verildikdə daha nəzakətli olmaq üçün bu zaman istifadə olunur.

Məsələn:

What were you doing before your present job?

What were you doing after you left your job?

Keçmiş zamanın bitmiş forması *to have* köməkçi feilinin keçmiş zaman qeyri-müəyyən forması (*had*) və əsas feilin *keçmiş zaman feili sifəti (Participle II)* vasitəsilə düzəldilir.

Keçmiş zamanın bitmiş forması aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Keçmişdə müəyyən bir vaxta kimi baş verib, icra edilib bitmiş, qurtarmış hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

Tess had spoken to her husband from the doorway...(Thomas Hardy)

When they had rounded the curve of the dusty road that hid them from Tara, Brent drew his horse to a stop under a clump of dogwood. (Margaret Mitchell)

2. Keçmişdə müəyyən bir andan başlamış, danışmaq vaxtına qədər davam edən və həmin anda da davam etməkdə olan hərəkətləri bildirmək üçün

Keçmiş zamanın bitmiş formasının belə işlənməsinə Past Perfect Inclusive deyilir. Bu halda hərəkətin başlanğıcını bildirmək üçün *since*, davam müddətini göstərmək üçün isə *for* sözü işlədilir.

Məsələn:

...he had not touched a drop of anything for forty-two moral long hard-working days. (Charles Dickens)

He had hardly seen anything of her since it began. (Jonh Galsworthy)

3. Zaman budaq cümləsi *before* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlədəki hərəkəti bildirmək üçün

Məsələn:

On the Saturday Mr.Hartright had left before I got down to breakfast. (Wilkie Collins)

I had my advertisement written, enclosed, and directed before the bell rang to rouse the school. (Ch. Bronte)

Past Perfect zaman forması keçmişdə baş vermiş hadisədən əvvəl digər hadisənin bitdiyini bildirmək üçün istifadə olunur.

Məsələn:

The door bell rang at last. I had been in the room since breakfast.

(The bell rang at noon. I came in the morning - before that).

When I arrived there Sarah had already left.

(I arrived after lunch. Sarah went before lunch).

I was so hungry! I had not eaten anything since the morning.

(It was late at night).

Past Perfect hadisənin müəyyən bir vaxtda baş verməsini bildirən "10 years", "since 1995", "all week", "all the time" və s. kimi vasitələrlə ifadə olunur.

Məsələn:

When the plane landed Tim had travelled all day.

My parents moved away from Leeds. They had lived there since they got married.

In 2005 Derek started to work in Berlin. He had always planned it.

Həmçinin *Present Perfect* zamanını da ifadə etmək üçün bu vasitələrdən istifadə olunur. Fərq ondan ibarətdir ki, *Present Perfect* keçmişdə başlamış və hələ də

davam edən hadisələri bildirdiyi halda, Past Perfect keçmişdə müəyyən bir vaxta kimi baş verib, bitmiş hərəkətləri ifadə edir.

Məsələn:

I have been in Paris for a week (the present perfect - I came a week ago and I am still in Paris).

When I met Annie I had been in Paris for a week (the past perfect - I came to Paris a week before I met Annie and I am not there anymore).

Aşağıda verilən cümlələr tərs sıralıdır, çünki gerçəkdə birinci Cim Ceynə zəng etdi və o sonra qayıtdı. Əgər biz cümlə sırasını düzgün vermək istəyiriksə, birinci Cimin Ceynə zəng etdiyini bildirmək üçün Past Perfect zaman formasını istifadə etməliyik.

Jim returned at 4 o'clock. He had called Jane on the way back home and now she appeared at the door.

Əgər cümlələrin sırası hadisələrin baş vermə ardıcılığı ilə eynidirsə, biz Past Simple zaman formasını istifadə edirik.

Jim called Jane on the way back home. He returned at 4 o'clock and now she appeared at the door.

İki cümlə arasındakı bu fərq əhəmiyyətlidir. Bəzi situasiyalarda bu iki zaman təmamilə fərqli mənalara malik olur.

Məsələn:

1. I arrived at the garage. They told me to pay in cash. But I only had my credit card. I couldn't pay.

2. I arrived at the garage. They had told me to pay in cash. I paid and left immediately.

Birinci halda mən nəğd ödəməli olduğumu bilmədim, onlar mənə gələndən sonra dedilər. İkinci halda isə mənə gəlişimdən əvvəl məlumat verilmişdi və ona görə də heç bir problem olmadı.

Keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması *to be* köməkçi feilin keçmiş zamanın bitmiş forması (*had been*) və əsas feilin *indiki zaman feili sifət* forması ilə düzəldilir. Bu zaman forması aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Keçmişdə müəyyən vaxtdan əvvəl başlanmış, bir müddət davam etmiş və həmin vaxtda da davam edən hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

And then, he had been saying impertinent things to me for a long time. (Victor Hugo)

Cat had been offering him jobs for ten years. (John Grisham)

...expectations that I had been forming of her since breakfast time. (Wilkie Collins)

2. Keçmişdə baş verib müəyyən müddət davam etmiş, lakin həmin anda davam etməyən hərəkətləri bildirmək üçün

Bu halda danışığ anında hadisənin bitib bitməməsindən daha çox, mövcud əlamətlər önəm daşıyır.

Məsələn:

Her face had been rising to a dull crimson fire while he spoke...(Thomas Hardy)

Beləliklə, feillərin keçmiş zamanı mürəkkəb qrammatik kateqoriya olaraq hər iki dildə həm üstünlük təşkil edən universal cəhətlərə, həm də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Müqayisə olunan dillərdə zaman formalarının ifadə etdiyi mənaların tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, zaman formalarının potensial və praktik cəhətdən ifadə etdiyi mənaların sahəsi təxminən hər iki dildə eynilik təşkil edir.

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dillərində keçmiş zaman kateqoriyası ilə bağlı fikirləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər keçmiş zaman ifadə edilən iş, hal və hərəkətin əsasən təsvirinə yönəlsə, ingilis dilindəki morfoloji keçmiş zaman formaları iş, hal və hərəkətə münasibətdə müxtəlif hesablanma və ya çıxış nöqtələrinə istinad edir.

Bundan əlavə, qarşılaşdırılan dillərdə müşahidə olunan digər bir məsələ keçmiş zaman kateqoriyasını ifadə edən formalardan hansının digərlərinə nisbətən daha çox istifadə olunmasıdır.

Belə ki, Azərbaycan dilində keçmiş zaman kateqoriyasını ifadə edən *-di⁴* şəkilçili şühudi keçmiş zaman forması kommunikativ baxımdan daha çox işləkdir və *-di⁴* şəkilçili şühudi keçmiş zaman forması *-miş⁴* və *ib⁴* şəkilçiləri ilə düzələn nəqli keçmiş zaman forması ilə müqayisədə dominantlıq təşkil edir.

İngilis dilində isə keçmiş zaman kateqoriyasını ifadə edən dörd zaman formasından (*The Past Indefinite Tense Form, The Past Continuous Tense Form, The Past Perfect Tense Form, The Past Perfect Continuous Tense Form*) heç də hər biri eyni dərəcədə yüklənmir, keçmiş zaman mənasının ifadə olunmasında *Past Indefinite Tense* dominantlıq təşkil edir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İNDİKİ VƏ GƏLƏCƏK ZAMAN KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

3.1. Azərbaycan və İngilis dillərində indiki zaman kateqoriyasının ifadə vasitələri

İndiki zaman müxtəlif sistemlərə aid olan Azərbaycan və ingilis dillərindəki feilin zaman sistemi paradigmasında özünəməxsus yer tutur. İndiki qrammatik zaman indiki obyektiv zamanı dildə maddiləşdirir.

Müqayisə olunan hər iki dildə indiki zamanın kateqorial mütləq və nisbi mənaları var, lakin əsas çıxış nöqtəsi təbii ki, danışığ məqamıdır. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində indiki zaman formalarının kateqorial mənalarının reallaşması kontekst və nitq situasiyasından asılıdır.

Feilin indiki zamanı söz söylənən vaxtda icra olunan iş, hal və hərəkəti bildirir. İndiki zamandan bəhs edən akademik V.V.Vinogradov qeyd edir: "İndiki zaman formasında zamandan kənarlığın obyektiv mənası indiki zamanın subyektiv mənası ilə dialektikcəsinə birləşir" [24, s. 572].

Azərbaycan dilində feilin indiki zamanının yalnız bir qrammatik növü mövcuddur. Lakin dilimizin müxtəlif inkişaf mərhələlərində indiki zamanın başqa növləri də olmuşdur.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor M.Ş.Şirəliyev Azərbaycan dili tarixi və dialektlərinin materialları əsasında indiki zaman formasının mənşəyi haqqında orijinal fikrini ifadə etmişdir. O, indiki zaman şəkilçisinin indiki zamanın qədim forması olan a-ə+turur-dan əmələ gəldiyini qeyd edir. Professor göstərir: "Müəyyən zamandan sonra turur köməkçi feili öz müstəqilliyini itirərək iki şəkilçiyə ayrılmışdır: 1. Tur-dur; 2. ur. Buradan da indiki zamanın gələdu, gəlur şəkilləri meydana çıxmışdır" [12, s. 93].

A.Axundov feilin indiki zamanının məzmununda iki mühüm cəhəti qeyd edir:

1. Feilin indiki zamanı danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədardır.
2. Feilin indiki zamanı danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar deyildir [1, s. 73].

Qeyd olunan birinci növ subyektin danışiq vaxtı bilavasitə icra etdiyi işi, ikinci növ isə subyektə aid olan ümumi hal və ya hərəkəti ifadə edir.

İngilis dilində hal və hərəkətin danışiq vaxtı ilə eyni zamanda olmasını göstərən xüsusi forma vardır. Danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan indiki zaman Present Indefinite Tense adlanır (I go to the library every week) və danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olan Present Continuous Tense (I am going to the library now) adlanan formadan fərqlənir.

Müasir dilçiliyimizdə indiki zaman feil əsasına *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir.

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
<i>I şəxs baxıram</i>	<i>baxırıq</i>
<i>II şəxs baxırsan</i>	<i>baxırsınız</i>
<i>III şəxs baxır</i>	<i>baxırlar</i>

Feilin indiki zamanın yaranmasında iştirak edən indiki zaman şəkilçisinin aşağıdakı mənə xüsusiyyətləri vardır:

1. İndiki zaman şəkilçisi işin, hərəkətin icrasının danışiq anı ilə uyğun olduğunu göstərir, iş, hərəkət danışiq müddətində də davam edir.

Məsələn:

Uzun Həsən gecənin bu vaxtı elə bildi, günəş doğur, onun düşdüyü zirzəmilər işıqlanır, qapılar, pəncərələr taybatay açılır. (Fərman Kərimzadə)

Rüstəm kişiye elə gəldi ki, ağır təzyiq altında sıxılır, əzilir, büzüşür, balacalanır, Şirzad isə böyüyür, boy atır, ucalır. (Mirzə İbrahimov)

2. İndiki zaman şəkilçisi iş, hal və hərəkətin danışiq vaxtı ilə uyğun gəlməklə bərabər, onun keçmişə və gələcəyə də aid olduğunu, haqqında danışılan obyektin ümumi uzunömürlülüyünü bildirir.

Məsələn:

Don çayı lal axır. (M.Ənvər, And)

Bu gün dəfn edirik yoldaş Xanları,

Tarix unutmayır qəhrəmanları. (Səməd Vurğun, Dram əsərləri)

Bir gözəl kənd yerləşir, bu dağın altında.

O kəndin oğlu, qızı ta qədimdən mərd olur,

Bir naxələf çıxdımı, bütün kəndə dərd olur. (S.Rüstəm, Seçilmiş əsərləri)

Göy dəryalar dərin olur,

Bahar yeli sərin olur.

Əsirgəsəm onu səndən,

Namərd olum mən, ey vətən. (R.Rza, Seçilmiş əsərləri)

Müasir Azərbaycan dilçiliyində *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman formasından başqa bəzən *-maqda, -məkdə* şəkilçisini də indiki zaman şəkilçisi kimi təqdim etmişlər.

1971-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan dilinin qrammatikası" kitabında indiki zamanın iki forması göstərilir:

1. *-ır (-ir, -ur, -ür) şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman;*

2. *-maqda, məkdə ilə düzələn indiki zaman [19, s. 136].*

Birinci qeyd olunan növ bizə məlum olan indiki zamandır. Qeyd olunan ikinci növ isə *-maq, -mək* məsdər forması ilə *-da, -də* hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn indiki zamandır. *-maqda, -məkdə* şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman iş, hal və hərəkətin söz söylənən vaxtdan əvvəl başlanıb, söz söylənən vaxtda da davam etdiyini göstərir.

Məsələn:

Hazırda Muğan düzündə onlarla ekskavator, traktor, elektrik motoru, skreper işləməkdədir. (Ə.Sadiq)

Onun mazutla parlayan yorğun simasındakı təntənəli şadlıq hələ də gözümün qarşısında durmaqdadır. (M.Ənvər, And)

Yoldaşlar, mən bilirəm ki, bu kənddə mənim dilimdən və mənim haqqında bir çox əsassız sözlər danışılmaqdadır. (C.Cabbarlı, Seçilmiş əsərləri)

...Oxarlanmış bir qılınc tiyəsi kimi şəffaf və iti bir səhər açılmaqdadır.
(Ə.Məmmədخانlı, Buz Heykəl)

Professor T.Ə.Əfəndiyeva *-maqda, -məkdə* şəkilçisi ilə bağlı fikrini belə qeyd edir:

"Bu şəkilçi ilə əmələ gələn zaman formalarını (danışanın nöqtəyi-nəzərindən) maksimal şəkildə obyektiv olan xəbər şəklinin zaman formaları qrupuna aid etmək lazımdır" [6, s. 24].

Z.Tağızadə yazır: "*-maqda, -məkdə* şəkilçisi feilin davamlı şəklinin morfoloji göstəricisidir" [11, s. 145].

Müasir Azərbaycan dilində indiki zaman formaları yalnız sintetik üsulla əmələ gəlir. Lakin tarixən Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində indiki zamanın analitik formaları mövcud olmuşdur. Sonrakı inkişaf mərhələsində indiki zamanın formal göstəriciləri tam sabitləşmiş, semantik cəhətdən cilalanmış, zənginləşmişdir.

İngilis dilində qrammatik zaman kateqoriyası dörd indiki zamanı əhatə edir:

1. *İndiki zamanın qeyri-müəyyən forması (The Present Indefinite Tense Form);*

2. *İndiki zamanın sürəkli forması (The Present Continuous Tense Form);*

3. *İndiki zamanın bitmiş forması (The Present Perfect Tense Form);*

4. *İndiki zamanın sürəkli bitmiş forması (The Present Perfect Continuous Tense Form).*

İndiki zamanın qeyri-müəyyən forması məsdərdən *to* ədatının atılması yolu ilə düzəldilir. Yalnız üçüncü şəxs təkdə feil *-s, (-es)* şəkilçisi qəbul edir.

I improve

We improve

You improve

You improve

He/she/it improves

They improve

İndiki zamanın qeyri-müəyyən formasının sualını düzəltmək üçün mübtədadan əvvəl *to do* feilinin müvafiq şəxs forması əlavə edilir.

Do I improve?

Do we improve?

Do you improve?

Do you improve?

Does he/she/it improve?

Do they improve?

Feilin indiki qeyri-müəyyən formasının inkar şəklini düzəltmək üçün mübtədadan sonra *to do* köməkçi feilin müvafiq şəxs forması (*do, does*), sonra isə not inkar ədatı əlavə edilir.

I do not improve

We do not improve

You do not improve

You do not improve

He/ She /it does not improve

They do not improve

İndiki qeyri-müəyyən zaman forması aşağıdakı hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir:

1. Həyatı əhatə edərək daim təkrarlanan, vərdiş halı alan hərəkətlər

Bu zaman hərəkətin təkrar olunmasını bildirmək üçün *usually, often, rarely, always, never, occasionally, sometimes, every morning, every day, every week, every summer, on Mondays, once a week, twice a month, thrice a year* və s. kimi zərflər işlədilir.

Məsələn:

President Obama wears only gray or blue suits.

Cristiano Ronaldo practices around 5 times per week in Real Madrid training camp.

Economists often view changes in exchange rates as following a random walk, which means that a future increase is as likely as a decrease.

2. Həqiqi gerçəklik halı almış, kimsə tərəfindən qarşısı alına bilməyən təbii hadisələr

The average human body carries ten times more bacterial cells than human cells (Carolyn Bohach, a microbiologist at the University of Idaho).

At over 2000 kilometers long, The Great Barrier Reef is the largest living structure on Earth.

An individual blood cell takes about 60 seconds to make a complete circuit of the body.

3. Haqqında danışılan şəxsi səciyyələndirərək hər hansı bir keyfiyyətini bildirmək istədikdə

He loves golf.

She sings and plays the piano beautifully.

4. Yaxın gələcəkdə hökmən baş verəcək hərəkətləri bildirmək üçün Müasir ingilis dilində bu hərəkətlər indiki davamedici zaman forması ilə də verilir.

The airplane takes off at 2.30 p.m.

His mother arrives tomorrow.

The new shop opens on Monday.

We leave tonight at 7 o'clock.

5. Zaman və şərt budaq cümlələrində *till, when, until, before, after, as soon as, as long as, if, unless, provided* bağlayıcılarından sonra gələcək zamanda baş verəcək hərəkəti bildirmək üçün

I go out to dinner as soon as the movie ends.

We sit there as long as we want.

They shall pay their bill as dinner ends.

When he comes tonight, I'll tell him about the party.

If I see him next week, I will ask him to call you.

When he finds out how much work we've done, he will say that he is very happy with our progress (Dowty).

6. Davamedici zaman formasında işlədilməyən feillərin (*to see, to hear, to want, to recognize, to understand və s.*) icra etdiyi hal-hazırda baş verən hərəkətləri bildirmək üçün

I want you to let me have Hannah for a few days. (Ch. Bronte)

"She loves that child, though she says she hates him and wishes they were both dead," said one of the women, watching the young mother. (Thomas Hardy)

7. Xəbər başlıqlarında

American Airlines plane catches fire at Chicago's O'Hare airport

World Series trumps presidential election in two title-starved midwest cities

Voting begins with opposition parties ahead in polls

Newly discovered emails relating to Hillary Clinton case under review by FBI

Present Simple zaman formasının keçmişdə baş vermiş hadisələrə istinad etməsi həm yazılı, həm də şifahi diskursun ümumi cəhətidir. Eyni zamanda idman xəbərlərinin yayımında keçmiş hadisələri ifadə etmək üçün indiki zamandan istifadə olunur.

8. Present Simple zaman forması həmçinin danışığ anından əvvəl baş vermiş hadisələri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Məsələn:

I'm walking down the street one day when suddenly this guy walks up to me...

"It is May 5 th, of the year 1555. Henry II rules over France" (A.Dumas).

He catches the ball. He runs. He makes a touchdown.

Baş vermiş proses (hadisə) ilə indiki an arasında üç cür əlaqə ayrılır:

1. prosesin sürəkliliyi nəql olunan prosesin sürəkliliyi ilə eynidir;
2. prosesin sürəkliliyi nəql olunan prosesin sürəkliliyindən uzundur;
3. prosesin sürəkliliyi nəql olunan prosesin sürəkliliyindən qısadır.

Məsələn:

1. I name this ship the "Titanic".

2. The Eiffel Tower stands in Paris.

3. He shoots an arrow and runs away [57, s. 77].

İndiki zamanın davamedici forması *to be* feilinin indiki zaman şəxs forması (*am, is, are*) və əsas feilin *indiki zaman feili sifəti (Participle I)* vasitəsilə düzəlidir.

İndiki zamanın davamedici forması aşağıdakı hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir:

1. Danışığ anı ilə eyni vaxtda baş verən, davam edərək icraatda olan hərəkətləri bildirmək üçün

Stop laughing, everyone is looking at us. (Margaret Mitchell)

'You're looking at me, and you're thinking of something.' (Wilkie Collins)

"Tess is coming" cried Mrs.Crick. (Thomas Hardy)

"I ain't moving" Cobb vowed. (John Grisham)

2. Gələcəkdə qəti olaraq icra edilməsi nəzərdə tutulan hərəkətləri bildirmək üçün

Beloved, I am coming home to you. (Margaret Mitchell)

...I am coming soon...(Thomas Hardy)

3. Dayanmadan baş verən hərəkətləri bildirmək üçün

Bu zaman cümlədə *always, constantly, ever, forever* zərflərindən biri işlədilir. Anlam hər zaman neqativdir və bir şeydən şikayət edərkən istifadə olunur.

The world is always struggling to express itself-to make clear its hopes and sorrows and give them voice. (Theodore Dreiser)

4. Başlanması qəti olaraq nəzərdə tutulan hərəkətləri bildirmək üçün

He is beginning to see about his plans elsewhere. (Thomas Hardy)

Bravo! Now you are beginning to think for yourself instead of letting others think for you. (Margaret Mitchell)

5. Hazırda davam etməkdə olan uzunmüddətli hərəkətləri ifadə etmək üçün

Mr. Angel Clare-he that is learning milking and that plays the harp-never says much to us. (Thomas Hardy)

I am working on two death penalty appeals for a law firm in Spartanburg, South Carolina. (John Grisham)

İndiki zamanın davamedici formasında istifadə olunan zərflər: *at the moment, still, now, at present, for the time being (bu əsnada)*

İndiki zamanın davamedici forması hadisənin fiziki və vizual olaraq həyata keçdiyini bildirir. Buna görə də mücərrəd anlamlı feillər indiki davamedici zamanda istifadə olunmur.

Bu feillərdən bəziləri aşağıda verilmişdir:

aqli vəziyyət: *to know, to realize, to understand, to recognize, to believe, to feel, to suppose, to think, to imagine, to doubt, to remember, to forget, to want, to need, to desire, to mean*

emosional vəziyyət: *to love, to like, to appreciate, to please, to prefer, to hate, to dislike, to fear, to envy, to mind, to care, to astonish, to surprise, to amaze*

sahiblik anlayışı: *to have, to belong, to possess, to own*

hissi qavrayış: *to taste, to smell, to hear, to feel, to see*

digər feillər: *to look, to seem, to appear, to sound, to resemble, to look like, to cost, to owe, to weigh, to equal, to be, to exist, to matter, to consist of, to include, to contain*

Cefri Liç özünün 1971-ci ildə nəşr edilmiş "Meaning and the English Verb" adlı kitabında indiki bitmiş zamana dair fikirlərini qeyd etmişdir:

"İndiki bitmiş zaman keçmiş qeyri-müəyyən zamandan fərqli olaraq "indiki zamanla əlaqəli keçmiş" kimi təsvir edilir. İndiki bitmiş zamanın nə vaxt işlənilib-İşlənməməsi haqqında danışmaq qeyri-mümkündür. Keçmişdə baş verən hadisənin bitmiş zaman vasitəsilə indiki zamanla əlaqələnməsinin iki fərqli yolu vardır:

1. *indiki zamana qədər davam edən vaxt periodunu əhatə edə bilər;*
2. *indiki zamanda davam edən nəticələri ola bilər" [45, s. 30-34].*

İndiki zamanın bitmiş forması *to have* köməkçi feilinin indiki zaman qeyri-müəyyən forması (*have, has*) və əsas feilin *keçmiş zaman feili sifəti (Participle II)* vasitəsilə düzəldilir.

U.Raynard Zandvurd 1969-cu ildə özünün "A Handbook of English Grammar" adlı kitabında yazır: "Bitmiş zaman adətən indiki zaman sferasında yer alan hərəkətləri ifadə edir.

Əsasən üç cür bitmiş zaman vardır:

1. davamedici bitmiş
2. nəticəli bitmiş
3. təcrübəyə əsaslanan bitmiş

Məsələn:

1. *We have known each other for years.*
2. *I have bought a new car.*
3. *When I have asked a London policeman the way, I have invariably received a polite answer [60, s. 61].*

İndiki zamanın bitmiş forması aşağıdakı hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir:

1. İcrası keçmişdə olub bitmiş, lakin nəticəsi göz qabağında olan hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

I have paid my father's debts...(Ch. Bronte)

I have hired a building for the purpose with a cottage of two rooms attached to it for the mistress's house. (Ch. Bronte)

I have written to Colonel Forster to desire him to find out...(Jane Austen)

2. Təkrarən baş verib, icra edilib bitmiş hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

They have a worth-so I have always believed...(Charlotte Bronte)

I have often observed how little young ladies are interested by books of a serious stamp, though written solely for their benefit. (Jane Austen)

3. İcrası keçmişdə başlamış, müəyyən müddət davam etmiş və hal-hazırda da davam etməkdə olan hərəkətləri bildirmək üçün

İndiki bitmiş zamanın bu cür işlənməsi *Present Perfect Inclusive* adlanır. Bu halda hərəkətin başlanğıcını göstərmək üçün adətən *since*, davam etmə müddətini bildirmək üçün isə *for* sözünü işlədilir.

Məsələn:

I have lost my mother since you were at Trantridge, and the place is my own. (Thomas Hardy)

But most of my clients have followed me for years. (John Grisham)

4. Zaman budaq cümlələrində *before, when, till, until, as soon as* bağlayıcılarından sonra

Bu halda bu zaman forması gələcəkdə müəyyən vaxtdan əvvəl icra olunacaq, bitəcək hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

Məsələn:

When I have reclined for a few minutes, with my eyes closed, and when Louis has refreshed my poor aching temples with a little eau-de-Cologne, I may be able to proceed. (Wilkie Collins)

*And I very much question, added Mr. Bumble, drawing himself up, whether the Clerkinwell Sessions will not find themselves in the wrong box **before** they have done with me. (Charles Dickens)*

Cefri Liç və Jan Svartvikin "A Communicative Grammar of English" adlı kitabında qeyd olunur: "Həm indiki bitmiş, həm də keçmiş qeyri-müəyyən zaman keçmişdə baş vermiş hadisələri bildirmək üçün istifadə olunur. İkisi arasında ilkin mənə fərqi ondan ibarətdir ki, indiki bitmiş zaman hal-hazırkı vaxta qədər davam edən hadisələri təsvir edirsə, keçmiş qeyri-müəyyən zaman keçmişdə müəyyən bir vaxtda baş verən hadisələri təsvir edir" [44, s. 467].

İndiki zamanın davam edib bitmiş forması *to be* köməkçi feilinin indiki zamanın bitmiş forması (*have/has been*) və əsas feilin *indiki zaman feili sifəti (Participle I)* ilə düzəldilir. İndiki zamanın davam edib bitmiş forması aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Keçmişdə icra olunmağa başlanmış və danışıq anında da davam edən hərəkətləri bildirmək üçün

Bu halda bir qayda olaraq hərəkətin başlandığı an bildirmək üçün *since*, onun davam etmə müddətini bildirmək üçün isə *for* sözünü işlədilir.

Məsələn:

I have been expecting you to allude to it for some time past. (Wilkie Collins)

I have been walking since sunrise. (Victor Hugo)

2. Keçmişdə başlanan, müəyyən müddət davam edən, lakin hal-hazırda davam etməyən hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

"Yes, I have been traipsing about all day, Tess..." (Thomas Hardy)

So, you have been doing very nicely at Tara, have you? (Margaret Mitchell)

I've been waiting for you to look after the children while I fetch him. (Thomas Hardy)

3. Keçmişdə dəfələrlə təkrarən icra edilən, baş verən hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

My children have been asking to go back every week since we visited.

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dillərində feilin indiki zaman formalarının həm sinxron, həm də diaxron planda müqayisəli-kontrastiv təhlili göstərir ki, bu kateqoriyanın hər iki dildə təzahüründə statik universalilər özünü göstərir. Məlumdur ki, statik universalilər deyəndə dillərin çoxunda müşahidə edilən dil hadisələri, kateqoriyaları nəzərdə tutulur.

Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində indiki zaman kateqoriyasına nəzər saldıqda müşahidə etmək olur ki, Azərbaycan dilində yeganə indiki zaman forması (-ır⁴ şəkilçili indiki zaman forması) ingilis dilindəki dörd zaman formasının ifadə etdiyi bütün semantik çalarları ifadə etməyə qadirdir.

İngilis dilində indiki zaman kateqoriyasını ifadə edən dörd zaman formasından (*The Present Indefinite Tense Form, The Present Continuous Tense Form, The Present Perfect Tense Form, The Present Perfect Continuous Tense Form*) heç də hər biri eyni dərəcədə yüklənmir, indiki zaman mənasının ifadə olunmasında *Present Indefinite* forması dominantlıq təşkil edirsə, belə dominantlıq Azərbaycan dilində -ır⁴ şəkilçili indiki zaman formasına məxsusdur.

3. 2. Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman kateqoriyası

Müxtəlif sistemlərə aid olan Azərbaycan və İngilis dillərində zaman kateqoriyasının reallaşmasında gələcək zaman formaları da böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman iş, hal və ya hərəkətin danışmaq vaxtından sonra icra olunacağını bildirir. Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində gələcək zaman geniş ifadə vasitələri sisteminə malikdir.

Müqayisə olunan dillərdə linqvistik-morfoloji kateqoriya kimi gələcək zaman müxtəlif təzahür formalarına, çoxaspektli qrammatik-semantik funksiya və vəzifələrə malikdir.

Feilin gələcək zamanı haqqında danışılan işin məlumat verilən zaman hələ icrasına başlanmadığını bildirir. Gələcək zaman formaları ilə hələ işin, hal və

hərəkətin icrasına başlanmamış, onun haqqında məlumat verilir. İş gələcəkdə icra oluna da bilər, olunmaya da bilər [9, s. 234].

Azərbaycan dilində gələcək zaman iki şəkilçi vasitəsilə düzəlidir. Bunlardan biri, *-acaq, -əcək* şəkilçisi iş, hal və hərəkətin qəti şəkildə icra olunacağını ifadə edirsə, digər şəkilçi *-ar, -ər* sadəcə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan iş, hal və ya hərəkəti bildirir. Buna əsasən gələcək zaman iki növə ayrılır:

1. *Qəti gələcək zaman*

2. *Qeyri-qəti gələcək zaman*

Qəti gələcək zaman işin gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacağını (və ya olunmayacağını) bildirir və feil əsasına *-acaq, -əcək* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlidir.

Məsələn;

Mən professor ilə vidalaşmaq üçün mütləq onun yanına gələcəyəm.

(S.Rəhimov, Saçlı)

Gün keçəcək, yağış yağacaq, külək əsəcək və bu ocağın yeri də buradan silinib gedəcək və heç kim bilməyəcək ki, haçansa burda bir ocaq yanıb və istisi ilə kimlərisə qızdırıb. (Elçin)

Gecəylə hücumu keçib düşməyə ağır zərbə vurub qayıdacaqsan. (Fərman Kərimzadə) Nəticələrin, kötücələrin hələ yollardadır, baba, onlar da gələcəklər, bu yurdda alaşıq quracaqlar, ocaq yandıracaqlar. (İ.Məlikzadə)

S.Əlizadə qeyd edir: "Ədəbi dilimizin tarixində XVI əsrdən başlayaraq *-acaq, -əcək* şəkilçisi qəti gələcək zamanı ifadə edən əsas forma olmuşdur. Bunun isə xüsusi əhəmiyyəti vardır. *-acaq, -əcək* formasının qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi fəallaşması, universallıq kəsb etməsi ədəbi dilimizin tarixində yeni mərhələnin başlanmasını xəbər verirdi, eyni zamanda (türk) osmanlı ədəbi dilinə rəğmən yeni morfoloji hadisə təsiri bağışlayırdı. Çünki XIV-XV əsr Azərbaycan və XVI əsr osmanlı ədəbi dilləri üçün qəti gələcək zamanda *-isər* forması səciyyəvi idi" [7, s. 65].

Qeyri-qəti gələcək zaman işin və ya hərəkətin icrası haqqında qəti məlumat vermir və işin gələcəkdə icra olunacağını nəzərdə tutulduğunu ifadə edir. Gələcək zamanın bu forması feil əsasına *-ar, -ər* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlidir.

Məsələn;

Yayda köçərilər qoynuna köçər,

Yolçular çeşməndən sərin su içər,

Başının üstündən süzərək keçər,

Qatarla durnalar, qazlar, a dağlar. (S.Rüstəm, Seçilmiş əsərləri)

Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar. (Atalar sözü)

Sultan razılıq versə, bu qışı Qarabağda qalar, yazda Diyarbəkə qayıdarıq.

(Fərman Kərimzadə)

Su axar, çuxurun tapar. (Atalar sözü)

Yağış yox, qar olub yerə yağarsan,

Mənim kipriyimə çən düşə bilər.

Birdən gülüşünü yadırgayarsan,

Birdən saçlarına dən düşə bilər. (Ələmdar Quluzadə)

Dilin qrammatik sistemində morfoloji-qrammatik kateqoriya kimi gələcək zamanın formalaşması, inkişafı və sabitləşməsi haqqında irəli sürülmüş mülahizələrdə ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, gələcək zaman dillərin inkişafının son dövrlərinə aiddir [1, s. 86]. Müxtəlif dillərdə zaman formalarının semantikasi müxtəlif aspektlərdən təhlil olunur. Müasir Azərbaycan dilində feilin gələcək zamanının həm formal, həm də spesifik semantik xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan dilində gələcək zaman aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Hərəkətin gələcəkdə qətiyyətlə icra olunacağını bildirdikdə

Məsələn:

Atası çox təkid edəndə Əmiraslan dedi:

- Dədə, mən məktəbə getməyəcəm. (S.S.Axundov, Qorxulu nağıllar)

Biz hər ikimiz şeirimizdə dünya kədərinə qalib gələcəyik. (H.Mehdi, Ölkəm)

2. Əvvəlcədən planlaşdırılmamış və danışq anında verilən qərarlarda

Məsələn:

İki dəftər qalıb,-dedi, indi qurtararam. Bağışlayınız, xanım, güllərə su verirdim, indicə süpürərəm. (C.Cabbarlı, Seçilmiş əsərləri)

Bu saat Bədirli ilə danışaram. (H.Mehdi, Abşeron)

3. Təklif və ya xahişi ifadə edərkən

Məsələn:

Mən sizi müşayiət elərəm, -deyə Mehman nəhayət dilləndi. (S.Rəhimov)

4. Şəxsin gələcəyə dair düşüncələrini, ümidlərini və s. ifadə edərkən

Məsələn:

Çıxıb gedəcəm. Harada olsa, bir parça çörək taparam. (İ.Şıxlı)

O gün mən də ilhamımla oxşayaraq sevəcəyəm, At belində qılınc vuran Don çayının qazağını. (S.Vurğun, Səhər-səhər)

5. Gələcəyə aid olan və həyata keçməsinin qarşısını ala bilməyəcəyimiz həqiqətləri ifadə edərkən

Məsələn:

Ay ana, vaxt keçəcək, ay keçib illər itəcək, qərinə dəyişəcək, biz hamımız gedəcəyik, Allah elməsin sahibimizin başından bir tük əskik olsun. (Firudin bəy Köçərli)

6. Gələcək zaman həm statik, həm də dinamik hərəkəti ifadə edir. Bu hallarda gələcək zamanın statik və ya dinamik hərəkəti bildirməsi sintaktik şəraitdən asılıdır.

Məsələn:

Çox keçməz ki, inanın, keçər qış, gələr bahar. (R.Rza)

Onsuz da ömrümüz varacaq sona,

Bizdən də cahan da qalmaz bir əsər.

Sən "bəli!" deyincə başqalarına,

Qoy sənin qarşında "bəli!" desinlər! (H.Arif)

7. Gələcək zamanın bir xüsusiyyəti də bütün zamanları ehtiva etməsidir. Bu mənə xüsusiyyəti, əsasən, atalar sözləri, zərb-məsələlər üçün səciyyəvidir.

Məsələn:

İgid ölər, adı qalar. (Atalar sözü)

İnsanı qəm çürüdər, dəmiri nəm çürüdər. (Atalar sözü)

Sirr açandan el qaçar. (Atalar sözü)

İngilis dilində gələcək zamanın müstəqil qrammatik kateqoriya kimi mövcudluğu barədə dilçilər arasında fikir birliyi yoxdur.

R.Vitman hesab edir ki, *will* modal feilinin sintaksisi digər bütün modal feillərin (*can, must, may*) sintaksisi ilə eynidir. Belə ki, əgər biz digər bütün modal feillərin gələcək zamanı ifadə etməsi haqqında fikir söyləyə bilmiriksə, bunu *will* haqqında da demək düzgün olmaz [61, s. 77].

Eyni fikirləri R.Hudlston da qeyd etmişdir: "Əgər ingilis dilinin feil sisteminə keçmiş, indiki, gələcək zaman vasitəsilə ifadə olunmasına nəzər salsaq, o zaman *will, shall, may, must, can və s. -in* eyni növ köməkçilər kimi qruplaşdığıнын şahidi olarıq" [37, s. 210].

Əksər xarici dilçilər gələcək zamanı ifadə edən *shall/will + infinitiv* konstruksiyasını modal feillərlə eyni sıraya daxil edir. Bu tip yanaşma özünü Ç.Friz, C.Layonz, F.Palmer, C.Liç, R.Kvirk (S.Qrinbaum, C.Liç, Y.Svartvik) və başqalarının əsərlərində özünü göstərir.

A.İ.Smirnitski, Q.A.Vorontsova, V.N.Yartseva, N.A.Slüsareva, Y.Q.Birenbaum, B.S.İlyiş, L.S.Bərxudarov və başqaları kimi rus dilçiləri ingilis dilini tədqiq edərək, bu dildə zaman kateqoriyasının ikiüzvlü oppozisiyadan ibarət olduğu qənaətinədəirlər. Onların fikirlərinə əsasən *shall və will* feilləri gələcək mənə ilə yanaşı, həmçinin başqa kateqoriyaları ifadə edir.

Shall/will+infinitive (məsdər) konstruksiyasını analitik gələcək zaman hesab etməyən L.S.Bərxudarov qeyd edir ki, mətndən asılı olan, həmişə modallıq mənası ifadə edən *shall/will* həmçinin gələcək mənə ifadə edir [26, s. 3].

B.S.Xaymoviç və B.J.Roqovskaya hesab edirlər ki, *shall və will -in* orijinal mənası yox olub, bəzi mətnlərdə yalnız cüzi gələcək zaman mənasına işarə edirlər.

Məsələn:

I shall be forty next autumn.

They will know it in due time.

It will take place next month.

M.Blok qeyd edir ki, ingilis dilində gələcək zamanın modal mənə çaları inkar edilə bilməz.

O.Yespersen ingilis dilində gələcək zamanın olmasını inkar edir. O qeyd edir ki, *shall/will+infinitive (məsdər)* birləşməsində *shall və will* feilləri özlərinin ilkin

modal mənalarını saxlamışlar. Onun fikrincə, ingilis dilində gələcəyi ifadə etməkdən ötrü modal mənə çalarından azad olan sərbəst bir üsul yoxdur, yəni bu zamanın keçmiş və indiki zamanda mövcud olan müstəqil formal əlaməti yaranmamışdır [18, s. 60].

Bizim fikrimizcə, *will* və *shall* məsdərlə birləşərək çox vacib modallıq mənasını itirərək sırf köməkçi element kimi, yəni gələcək zamanın qrammatik mənasının göstəricisi və ya morfemi kimi işlədilir.

Gələcək zamanın ifadə olunmasında *shall/will* köməkçi feilləri ilə yanaşı, eyni zamanda aşağıdakı ifadə vasitələrindən də istifadə olunur:

1. *to be going + to hissəcikli məsdər*
2. *to be about + to hissəcikli məsdər*
3. *to be bound + to hissəcikli məsdər*
4. *to be + to hissəcikli məsdər*
5. *to intend + to hissəcikli məsdər*
6. *to be sure + to hissəcikli məsdər*
7. *to be certain + to hissəcikli məsdər*
8. *to be likely + to hissəcikli məsdər*
9. *modal feillər + (will, shall, must, should + to məsdər hissəciksiz)*
10. *to be on the point of + to gerund*

"To be going + to" nun "to go" (getmək) feili ilə bir əlaqəsi yoxdur. Belə ki, "to be going + to" özündən sonra gələn feilə -acaq, -əcək mənası qazandırır. Bu tərkib zamanlara, şəxslərə və cümlə növlərinə (sual, inkar, inkar-sual) görə "to be" feili ilə dəyişir.

I am going to do homework.

You are going to to drink water.

He is going to run.

It is going to rain.

We are going to sleep.

They are going to go abroad.

Əvvəlcədən planlaşdırılmış bir hadisədən, dəqiq alınmış qərarlardan və gələcəyə dair göstəriciləri olan vəziyyətlərdən danışarkən "to be going + to" ifadəsindən istifadə olunur.

Məsələn:

When I retire, I am going to live in the village.

Look at those black clouds. It is going to rain soon.

"Will" və "to be going + to" ifadə vasitələrinin istifadə məqamalarını konkretləşdirsək aşağıdakı kimi qeyd aparmaq olar:

WILL = təxmin (prediction)

istək (willingness)

təklif (offer)

söz vermə (promise)

TO BE GOING TO = təxmin (prediction)

qabaqcadan müəyyən olan planlar (prior plans)

dəqiq qərar (decision)

İngilis dilində qrammatik zaman kateqoriyası dörd gələcək zamanı əhatə edir:

1. *Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması (The Future Indefinite Tense Form);*

2. *Gələcək zamanın sürəkli forması (The Future Continuous Tense Form);*

3. *Gələcək zamanın bitmiş forması (The Future Perfect Tense Form);*

4. *Gələcək zamanın sürəkli bitmiş forması (The Future Perfect Continuous Tense Form).*

1994-cü ildə C.Baybi, R.Pörkinz və U.Paqliukanın birgə nəşr etdikləri "The Evolution of Grammar Tense, Aspect, and Modality in the Language of the World" adlı kitabında gələcək zamanın dörd növü qeyd olunur:

1. *yaxın gələcək (immediate future)*

2. *informasiyaya əsaslanan gələcək (epistemic qualification of future)*

3. *müəyyən və qeyri-müəyyən gələcək (definite and indefinite future)*

4. *gözlənilən gələcək (expected future)[30, s. 244-250].*

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması *shall, will* köməkçi feilləri və əsas feilin *I forması* (to məsdər hissəciksiz, zaman və ya xəbər şəkilçisiz) vasitəsilə düzəlir.

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
<i>I shall overcome</i>	<i>We shall overcome</i>
<i>You will overcome</i>	<i>You will overcome</i>
<i>She/he/it will overcome</i>	<i>They will overcome</i>

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasının sualı köməkçi feilin (*shall/will*) mübtədadan önə keçməsi ilə düzəlir.

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
<i>Shall I overcome?</i>	<i>Shall we overcome?</i>
<i>Will you overcome?</i>	<i>Will you overcome?</i>
<i>Will she/he/it overcome?</i>	<i>Will they overcome?</i>

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması aşağıdakı mənaları bildirmək üçün istifadə olunur:

1. Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması gələcəkdə baş verəcək, icra ediləcək hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

Məsələn:

"No, I shall not ride again. Put him up." (Theodore Dreiser)

She will always remember best in her life that morning...(John Galsworthy)

Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması adətən *tomorrow, the day after tomorrow, soon, in two days/weeks/months, next week, next month, next year, next summer, ten minutes later* və s. kimi zərf və ya zərf birləşmələri ilə işlənir.

Məsələn:

We'll keep a close watch on it for the next few days. (John Grisham)

Teach them a lesson they won't soon forget. (Margaret Mitchell)

2. Qarşıdakı insana nəyi isə təklif və ya xahiş edərkən Future Tense istifadə olunur.

Məsələn:

a) A: *I have a bad headache.*

B: Oh, I will bring you an asprine, then.

b) A: I am so tired. I'm about to fall asleep.

B: I'll get you some coffee.

3. Qarşıdakı insana söz vermək üçün *Future Tense* işlədilir.

Məsələn:

I will call you when I arrive.

I promise I won't tell him about the party.

İngilis dilində "will" köməkçi feili danışmaq anından sonra baş verəcək hadisələrə istinad etməyə də bilər.

Aşağıdakı nümunədə "will" indiki zaman mənası ifadə edir:

1. a. Will that be all?

b. Yes, that will be all for now.

2. Look in my purse, my keys will be there somewhere.

Birinci nümunədə göstərilən cümlələr əsasən müştəri və satıcı arasında olan dialoqlarda istifadə olunur. İkinci nümunədə isə "will" köməkçi feili açarların yerini təxmin etmək üçün istifadə olunur.

"Will" həmçinin keçmişdə baş vermiş hadisələri ifadə edə bilər.

Məsələn:

Professor Smith graduated from Harvard in 1957. In 1957, he went on to a professorship at Yale. From Yale he will join the National Academy of Sciences and go on to a brilliant research career.

Gələcək zamanın davamedici forması *to be* köməkçi feilinin gələcək zaman qeyri-müəyyən forması (*shall be, will be*) və əsas feilin *indiki zaman feili sifəti* ilə düzəldilir.

1. Gələcəkdə dəqiq bir vaxtda baş verəcək, icra ediləcək hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

I shall be coming down this afternoon, Smither, about two o'clock. (John Galsworthy)

It seems to me that we shall be performing a very Quixotic act. (Charles Dickens)

Digər gələcək zaman formalarında olduğu kimi *when, while, before* zaman zərflərindən sonra gələcək zaman istifadə olunmur.

2. Gələcəkdə bir proses kimi baş verəcək hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

I shall be living with my sister and... (Theodore Dreiser)

Gələcək zamanın bitmiş forması *to have* köməkçi feilinin gələcək qeyri-müəyyən zaman forması (*shall/will have*) və əsas feilin keçmiş zaman feili sifəti (*Participle II*) vasitəsilə düzəldilir.

1. Gələcəkdə müəyyən bir vaxta kimi baş verib, icra edilib qurtaracaq hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

I shall have perfected my English by the time I come back from the US.

By next November, I shall have received my promotion.

Bu zaman forması aşağıdakı zərflərlə işlənir:

by that time next week/year, by the first of October/May, by seven/eight o'clock tomorrow, soon, then və s.

2. Gələcək zamanın bitmiş formasını sabit feillərlə istifadə etdiyimiz zaman gələcəkdə bir hadisənin digər bir hadisəyə qədər davam edəcəyini ifadə edirik.

Məsələn:

I shall have been to London for six months by the time I live.

By Monday, Susan will have had my book for a week.

3. Gələcəkdə müəyyən bir vaxtdan əvvəl icrasına başlanan və həmin vaxtda hələ də davam edən hərəkətləri bildirmək üçün

Bu zaman formasının belə işlənməsinə Future Perfect Inclusive deyilir. Bu halda hərəkətin davam etdiyi müddəti göstərmək üçün *for* sözünü işlədilir.

Məsələn:

By the end of this year they will have been married for five years.

Gələcək zamanın davam edib bitəcək forması *to be* köməkçi feilinin gələcək zamanın bitmiş forması (*shall/will have been*) və əsas feilin *indiki zaman feili sifəti* (*Participle I*) vasitəsilə düzəldilir.

Gələcək zamanın davam edib bitəcək forması gələcəkdə müəyyən bir vaxtdan əvvəl icrasına başlanacaq və müəyyən müddət davam edib bitəcək hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

Məsələn:

By the end of this year he will have been giving private courses for ten years.

By this time next Monday she will have been talking with her friends.

İngilis dilində qrammatik zaman kateqoriyası dörd keçmişə nəzərən gələcək zamanı əhatə edir:

1. *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması (The Future Indefinite in the Past Tense Form);*

2. *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın sürəkli forması (The Future Continuous Tense Form in the Past);*

3. *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması (The Future Perfect in the Past Tense Form);*

4. *Keçmişə nəzərən gələcək zamanın sürəkli bitmiş (bitəcək) forması (The Future*

Perfect Continuous in the Past Tense Form);

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması *shall* köməkçi feilinin keçmiş zaman forması *should*, *will* köməkçi feilinin keçmiş zaman forması *would* və əsas feilin məsdəri (*to ədatsız*) vasitəsilə düzəldilir.

Məsələn:

He would see them tomorrow, he said. (John Grisham)

She would certainly never love him in the future. (Thomas Hardy)

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması da gələcək qeyri-müəyyən zaman forması kimi gələcəkdə baş verəcək hərəkətləri bildirmək üçün istifadə olunur. Lakin, bu iki zaman forması arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, gələcək qeyri-müəyyən zaman forması barəsində bu gün danışılan, bu haqda

əvvəlcədən məlumat olmayan və gələcəkdə baş verəcək hərəkətləri bildirirsə, keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması barəsində bu gün danışılan, lakin hərəkətin gələcəkdə baş verəcəyi barədə əvvəlcədən məlumat verilmiş hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

Məsələn:

I feared Emmie would die. (Margaret Mitchell)

It was thereupon arranged that I should leave the next morning. (Wilkie Collins)

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması *to be* köməkçi feilinin keçmişə nəzərən gələcək zaman forması (*should be, would be*) və əsas feilin indiki zaman feili sifəti ilə düzəldilir.

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davamedici forması keçmişə nəzərən gələcək dəqiq bir vaxtda davam edəcək hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir.

Məsələn:

They said for me to leave that they would be burning the place. (Margaret Mitchell)

The jurors, whoever they were and wherever they lived, would be watching. (John Grisham)

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın bitmiş forması *to have* feilinin keçmişə nəzərən gələcək qeyri-müəyyən zaman forması (*should/would have*) və əsas feilin keçmiş zaman feili sifəti vasitəsilə düzəldilir.

Bu zaman forması aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1. Keçmiş baxımından gələcək hesab edilən müəyyən bir vaxta kimi icra edilib tamamlanması, baş verib qurtarması nəzərdə tutulan hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

She would have slipped away...(Margaret Mitchell)

They would have treated him better. (Charles Dickens)

2. Keçmiş baxımından gələcək hesab edilən müəyyən bir vaxtdan əvvəl başlanmış və həmin vaxt davam edən hərəkətləri bildirmək üçün

Məsələn:

He said that he would have written the article by three o'clock.

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davam edib bitəcək forması *to be* köməkçi feilinin keçmişə nəzərən gələcək bitmiş forması (*should/would have been*) və əsas feilin *indiki zaman feili sifəti (Participle I)* vasitəsilə düzəldilir.

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın davam edib bitəcək forması keçmişə nəzərən gələcək zamanda müəyyən bir müddət davam edib bitəcək hərəkətləri bildirmək üçün istifadə olunur.

Məsələn:

She stopped; the conclusion of her sentence would have been lacking in respect towards the beginning. (Victor Hugo)

There would have been talking soon but the soldier gave them no chance. (Theodore Dreiser)

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dillərində feilin gələcək zaman formalarının müqayisəli morfoloji təhlili zamanı biz semantik prinsipə riayət edərək, hər iki dildə bu kateqoriyanın həm ümumi (universal), həm də spesifik (unikal) xüsusiyyətlərini müəyyən etdik. Kateqoriyanın məzmununun reallaşmasında hər iki dildə ümumi cəhətlər özünü göstərir. Hər iki dildə gələcək zaman iş, hal və ya hərəkətin danışıq vaxtından sonra icra olunacağını bildirir.

İngilis dilində zaman formalarının bir-birindən qrammatik və semantik cəhətdən öz müstəqilliyinə görə fərqlənməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində onların ifadəsində elə bir mühüm fərq nəzərə çarpmır.

Qeyd olunanlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, əgər Azərbaycan dilində gələcək zaman mənasının ifadə olunmasında dominantlıq kommunikativ baxımdan qəti gələcək zamana məxsusdursa, ingilis dilində belə dominantlıq gələcək zaman kateqoriyasını ifadə edən dörd zaman formasından (*The Future Indefinite Tense Form, The Future Continuous Tense Form, The Future Perfect Tense Form, The Future Perfect Continuous Tense Form*) daha çox üstünlük təşkil edən *The Future Indefinite* formasına məxsusdur.

Hər iki dil üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, qəti gələcək zaman və The Future Indefinite zaman formalarının məzmununda əsas cəhət iş, hal və hərəkətin danışığ anından sonra baş verəcək olmasıdır.

NƏTİCƏ

Feilin zamanlar sistemində ümumi cəhətlərlə yanaşı xüsusi cəhətlərin olması həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində feil zamanlarının özünəməxsus inkişaf tarixinin olduğunu göstərir.

Feilin zaman kateqoriyası Azərbaycan və ingilis dillərində feilin ən inkişaf etmiş və əsas kateqoriyası hesab olunur. Zaman anlayışı çox geniş yayılmış məfhumdur. Zaman anlayışı feillərdə mühüm yer tutur, kateqoriyanın əlamətləri vasitəsilə işin, hərəkətin keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda icra vəziyyəti bildirilir.

Zaman və məkan anlayışlarının münasibəti iş və hərəkətin başqa münasibətlərini doğurur. Əşya məkanla bağlı olduğu kimi, hadisə də zamanla bağlıdır. Yəni məkandan kənarında əşya ola bilmədiyini kimi, zamandan da kənarında hadisə yoxdur.

Zaman anlayışı obyektiv və qrammatik zamanların bir-birinə olan münasibətinə əsaslanır. Obyektiv zaman keçmiş, indi və gələcəkdə baş verən hadisələri ifadə edən sonsuz davamiyyətdir.

Zaman birözlüdür, yəni o, keçmiş, indiki və gələcək zamanları əhatə edir. Zaman dönməzdir, yəni o, daim irəliyə gedir və heç vaxt geri qayıtmır. Zaman sonsuzdur, yəni onun nə əvvəli var, nə də sonu vardır. Obyektiv zaman bəşəriyyətin tanış olduğu konsepti bildirir.

Qrammatik zaman feilin ifadə etdiyi hərəkəti gerçəkləşdirir. Obyektiv zaman bütün bəşəriyyət üçün eyni olduğu halda, qrammatik zaman müxtəlif dillərdə fərqlidir.

Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmin özündə mövcud olan zamanın insan təfəkküründə təzahürünün dildəki ifadəsidir. Başqa sözlə desək, qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə qrammatik yolla təzahürüdür.

Tədqiqat əsasında gəldiyimiz nəticələrdən biri də obyektiv və qrammatik zaman arasında tam, qüsursuz və ya üst-üstə düşən uyğunluğun olmamasının müəyyənləşməsindən ibarətdir.

Müşahidələrə əsasən müəyyənləşdirmək olar ki, eyni qrammatik zaman forması müxtəlif obyektiv zaman situasiyalarını ifadə edə bilər.

Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirdik ki, ixtiyari istinad nöqtəsini qurmaq üçün hər hansı bir proses zamanda yerləşdirilməlidir. Belə istinad nöqtəsi "danışiq anı" adlanır. Hadisə danışiq anından əvvəl, danışiq anı ilə eyni vaxtda və ya danışiq anından sonra baş verə bilər. Prosesləri istinad nöqtəsi ilə birləşdirən sistemə "deyktik sistem" deyilir.

Feil zamanı mütləq və nisbi olmaqla iki yerə ayırılır. Mütləq və nisbi olan feil zamanları arasındakı fərq danışiq anının mərkəzi nöqtədə olub-olmaması ilə əlaqədardır.

Hərəkətin danışiq vaxtına münasibətinə görə feillər bir sıra dillərdə keçmiş, indiki və gələcək olmaqla üç zamana bölünür. Azərbaycan dilində qrammatik zaman xüsusi qruplar təşkil edir. İngilis dilində də qrammatik zaman hərəkətin danışiq anına münasibətinə görə müəyyənləşir. Lakin danışiq anına görə müəyyənləşmiş qrammatik zaman həmin dildə qeyri-müəyyən, sürəkli (davamlı), bitmiş və bitmiş sürəkli kimi qrupları özündə birləşdirir.

Hər iki dildə oxşar cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir proses və hərəkət yalnız üç zaman daxilində - keçmiş, indiki və gələcək zamanda baş verir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində morfoloji zaman kateqoriyası əsasən təsriflənən feilin xəbər (indikativ) şəkli ilə məhdudlaşır.

Hər bir dildə qrammatik zaman kateqoriyası xüsusi zaman göstəriciləri ilə (morfoloji və analitik) realizasiya olunur.

Zamanlar sistemi qarşılaşdırılan Azərbaycan və ingilis dilləri öz qrammatik-morfoloji tiplərinə görə fərqlənir. Azərbaycan dilində mühüm qrammatik kateqoriyalardan olan feili zaman bu dildə sintetik üsullarla yaradılır. Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində mühüm qrammatik mənalar feilin həm analitik, həm də sintetik formaları ilə əmələ gəlir.

Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası özünün müxtəlif ifadə vasitələrinin semantik zənginliyinə və rəngarəngliyinə malikdir.

Müqayisə olunan dillərdə zaman formalarının ifadə etdiyi mənalara tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, zaman formalarının potensial və praktik cəhətdən ifadə etdiyi mənalara sahəsi təxminən hər iki dildə eynilik təşkil edir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində keçmiş zaman iş, hal və ya hərəkətin danışığ vaxtından əvvəl icra olduğunu bildirir. Azərbaycan dilində keçmiş zaman iki-şühudi və nəqli keçmiş zaman formaları ilə ifadə olunduğu halda, ingilis dilində qrammatik zaman kateqoriyası dörd keçmiş zamanı (The Past Indefinite Tense Form, The Past Continuous Tense Form, The Past Perfect Tense Form, The Past Perfect Continuous Tense Form) əhatə edir.

Keçmiş və gələcək zamanların əsas ölçüsü indiki zamandır. Keçmiş və gələcək zaman anlayışları indiki zamanla müəyyənləşdirilir.

Tarixi indiki zaman obyektiv zaman və qrammatik zaman arasında tam uyğunluğun zəifliyini göstərən tipik nümunədir.

Hər iki dildə gələcək zaman gələcəkdə icra ediləcək hərəkətin vaxta münasibətini bildirir. Gələcək zaman sonradan görülməyə və ya görülməyəcək bir işin qabaqcadan xəbər verilməsi ilə bağlıdır.

Müxtəlif sistemli dillərə aid olduqlarından, Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zamanın formalaşmasında iştirak edən formal göstəricilər özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı: Azərb. Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 1961, 364 s.
2. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı: Yazıçı, 1985, 224 s.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Morfologiya, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, 334 s.
4. Cahangirov F.F. İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı: Elm, 2007, 26 s.
5. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində felin zamanlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2004, 259 s.
6. Əfəndiyeva T.Ə. Feilin keçmiş zaman formaları. Bakı: Nurlan, 2005, 130 s.
7. Əlizadə S.Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı: ADU, 1985, 84 s.
8. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III h. Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1973, 358 s.
9. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 400 s.
10. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1986, 360 s.
11. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: API-nin nəşri, 1961, 190 s.
12. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı, 1957, 423 s.
13. Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 324 s.

Rus dilində

14. Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. Изд. 4-е, исправленное. М.: Высшая школа, 1973, 424 с.
15. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. М.: Высшая школа, 1975, 155 с.
16. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. Москва., Л.:

Соцэкгиз, 1935, 354 с.

17. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.: -Л.: 1948, 417 с.
18. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, (Перевод с английского В.В.Пассека и С.П.Сафроновой. Под редакцией и с предисловием проф. Б.А.Ильища). М.: Издательство иностранной литературы, 1958, 404 с.
19. Грамматика азербайджанского языка. Баку: Елм, 1971, 136 с.
20. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол. Л.: Изд.Л. Университета, 1990, 165 с.
21. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Учпедгиз, 1956, 511 с.
22. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. М.: 1959, 439 с.
23. Томсон А.И. Общее языковедение. Одесса: 1910, 378 с.
24. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.:Л.: Учпедгиз, 1947, 784 с.
25. Воронцово Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.:Изд. лит.на иностр. яз. 1960, 396 с.

İngilis dilində

26. Barkhudarov L.S., Rusko-anglyskye jazykovye paraleli in: Ruskyj jazyk za rubezhom, 1972, 128 p.
27. Benthem V.J., Tense Logic and Time. Notre Dame Journal of Formal Logic. Netherlands, Duke University Press, 1985, 16 p.
28. Binnick I.R., Time and the Verb. A Guide to Tense and Aspect, New York, Oxford University Press, 1991, 584 p.
29. Blokh M.Y., A Course in Theoretical English Grammar, Moscow, 1983, 384 p.
30. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W., The Evolution of Grammar Tense, Aspect, and Modality in the Language of the World, Chicago and London, 1994, 398 p.

31. Comrie B., Tense. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 139 p.
32. Crystal D., The Cambridge Encyclopaedia of Language. Cambridge University Press, 2003, 506 p.
33. Fries C., The Structure of English. London, 1958, 314 p.
34. Givon T., Syntax: An Introduction, Volume 1. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2001, 406 p.
35. Hewings M., Advanced Grammar in Use. Cambridge University Press, 2003, 350 p.
36. Hornby A.S., A Guide to Patterns and Usage in English. Oxford, 1962, 1842 p.
37. Huddleston R., Pullum G.K., The Cambridge Grammar of English Language, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 210 p.
38. Ilyish B. The Structure of Modern English. Leningrad, Издательство «Просвещение», 1971, 366 p.
39. Jespersen O., Essentials of English Grammar. USA, Routledge, 2016, 387 p.
40. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I., A Course in English Grammar, Moscow, 1967, 205 p.
41. Klein W. Time in Language. USA, Routledge 1994, 243 p.
42. Quirk, R., and Greenbaum, S., A University Grammar of English. London, Longman, 1973, 247 p.
43. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English (ed. and abbrev. by I.P.Verkhovskaya), Moscow, 1982, 445 p.
44. Leech G. and Svartvik J., A Communicative Grammar of English, London, Longman, 2002, 440 p.
45. Leech, G.N., Meaning and the English Verb. London, Longman, 1971, 138 p.
46. Lyons J., Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 519 p.
47. Lyons J. Semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 1977, 897 p.

48. Matthews P.H. Oxford Concise Dictionary of Linguistics, Oxford University Press, 2007, 443 p.
49. Michaelis, A.L., Time and Tense. The Handbook of English Linguistics. Oxford, Blackwell, 2006, 24 p.
50. Murphy R., English Grammar in Use. UK, Cambridge University Press, 2012, 342 p.
51. Palmer F.R., A Linguistic Study of English Verb. London, 1965, 199 p.
52. Reichenbach, H., Elements of Symbolic Logic. New York: Macmillan 1947, 444 p.
53. Richards J.C., Schmidt R., Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics, London, Longman, 2002, 656 p.
54. Schibsbye K., A Modern English Grammar. Oxford, Oxford University Press, 1965, 390 p.
55. Shaw H., McGraw-Hill Handbook of English. McGraw-Hill International Editions, 1986, 551 p.
56. Smith, S.C., Tense and Temporal Interpretation, *Lingua*, 2005, 420 p.
57. Valeika L., Buitkiene J., An Introductory Course in Theoretical English Grammar. Lithuania. Vilnius Pedagogical University, 2003, 135 p.
58. Verkuyl J. H., Swart, H., Tense and Aspect in Sentence and Discourse. Utrecht, 1999, 190 p.
59. Vet C., Veters C., Tense and Aspect in Discourse. Walter de Gruyter, 1994, 293 p.
60. Zandvoort, R.W., A Handbook of English Grammar. London, Longman 1969, (5th edition), 351 p.
61. Whitman R.L., English and English Linguistics. New York, International Thomson Publishing, 1975, 243 p.